

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ –
СКЛADOVA ОХОРОНИ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

**до 100-річчя
від дня народження Б.О. Тимощука**

*Матеріали XVI науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2019 р.)*

Хотин
2019

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»
(протокол №3 від 16.10.2019р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Нємічева Т.В., учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О., завідувач науково-дослідним відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

*Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність
за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей.*

X852 **Археологічні дослідження – складова охорони культурної спадщини (до 100-річчя від дня народження Б.О. Тимошука) /** Матеріали XVI наук.-практ. конф. (м. Хотин 27 вересня 2019 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2019. – 84 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4

ЗМІСТ

1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ Б.О. ТИМОЩУКА	5
2. Микола Ільків, Олександр Руснак. АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ОСНОВА СФРАГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИНУЛОГО ХОТИНЩИНИ	8
3. Сергій Пивоваров, Микола Ільків, Віталій Калініченко. ЗНАХІДКИ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	19
4. Віктор Сандуляк. МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН У ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ. ПОШУК АНАЛОГІЙ	27
5. Роман Ковалюк. ТУРЕЦЬКО-ВЕНЕЦІАНСЬКА (1714-1718 рр.) ТА АВСТРО-ТУРЕЦЬКА (1716-1718 рр.) ВІЙНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ	47
6. Тетяна Немічева, Марина Яцюк. ДИТЯЧИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОПИС, АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	53
7. Іваночко Альона. ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАЧАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЗГІДНО ВІРУВАНЬ МУСУЛЬМАН	65
8. Дмитро Будзан. ОГЛЯД ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ТУРЕЦЬКОГО ЧАСУ	78

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ Б.О. ТИМОШУКА

Бориса Онисимовича Тимошука по праву вважають одним з видатних українських істориків, археологів, краєзнавців другої половини ХХ ст. Саме з його діяльністю почався період фахового дослідження Хотинської фортеці у повоєнні роки. Борис Онисимович Тимошук став першим науковцем, який розпочав археологічні дослідження Хотинської фортеці.

У щоденнику археологічної розвідки за травень 1949 р. Тимошук, який у той час був співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, описує старожитності фортеці, виявлені ним під час археологічної розвідки, звертає увагу на будівельну технологію в різних частинах замку та нової фортеці. Навесні 1950 року Б.О. Тимошуком було проведено археологічну розвідку на території фортеці для з'ясування доцільності проведення стаціонарних розкопок. Об'єктами дослідження стали Північна вежа і внутрішній двір замку. Під час розвідки було закладено декілька шурфів, які

показали, що культурний шар фортеці досить потужний і насичений артефактами різних періодів.

У 60-х рр. під керівництвом Б.О. Тимошука були проведені перші стаціонарні розкопки на території Хотинської фортеці. Свою роботу експедиція розпочала у 1961 році, польові дослідження проводились у 1962, 1964 та 1967 рр. До складу Хотинської експедиції в різний час долучалися: архітектор Г. Логвин, археологи Л. Куліниченко, Л. Вакуленко, П. Бирня та Ю.В. Чеботаренко.

На території замку було закладено три розкопи і декілька траншей загальною площею 272 м². Результатом цих досліджень стало відкриття найдавнішого фортифікаційного ядра, кам'яного муру

датованого другою половиною XIII ст. Ряд зібраних археологічних знахідок та робота з джерелами дозволили Б.О. Тимошуку висунути гіпотезу про можливу приналежність Хотинської фортеці до складу Галицько-Волинського князівства. Також було встановлено, що перші дерев'яно-земляні укріплення слов'ян на місці фортеці з'явилися ще в X-XI ст. Важливим результатом досліджень, можна вважати, появу першої періодизації історії Хотинської фортеці, яка, не втратила своєї актуальності і для сучасних дослідників.

Результати досліджень Хотинської фортеці було опубліковано у статтях: «З минулого Хотинської фортеці» (УІЖ, 1963) та «Середньовічний Хотин» (Археологія, 1977), також зазначені дослідження увійшли до узагальнюючих праць з середньовічної історії Буковини. Вагомим підсумком у вивченні минулого регіону стала праця Б. О. Тимошука «Давньоруська Буковина», в якій були узагальнені матеріали, отримані дослідником, за десятки років розкопок археологічних пам'яток.

Таким чином внесок Б.О. Тимошука у дослідження, як Хотинської фортеці, так і Буковини є надзвичайно важливим. Про його науковий доробок неодноразово писали і його учні. У 2009 році було опубліковано мемуари Б.О. Тимошука «Найкраща моя знахідка».

Микола Ільків, Олександр Руснак
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ОСНОВА СФРАГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИНУЛОГО ХОТИНЩИНИ

З-поміж численного археологічного матеріалу, виявленого на території Хотинщини, можна виділити різного роду печатки, пломби, клейма і штампи на виробках. Вони формують вагому джерельну основу для сфрагістичних досліджень і пов'язані з широким хронологічним діапазоном – від доби Античності й до Новітнього часу.

Ключові слова: Хотинщина, археологічні дослідження, сфрагістика, печатка, клеймо, штамп, Хотинська фортеця.

Особливий пласт історичної інформації про минуле Хотинщини містять у собі сфрагістичні пам'ятки. Зародившись у XVIII ст., сфрагістика як спеціальна (допоміжна) історична дисципліна вивчає печатки та їх відтиски на різних матеріалах. Матрицями були спеціальні штемпелі різних форм і розмірів, а також геми, перстні-печатки, скарабеї тощо. Крім традиційних, найбільш відомих і поширених зараз відтисків у сфері вивчення сфрагістики також є керамічні клейма, штампи на металевих виробках, булли, свинцеві пломби [1, с. 17-24, 260-277]. Всі їх різновиди об'єднує спільне функціональне призначення – щось підтвердити, завірити: особу, повноваження, документи, якість, місце і час виготовлення продукції тощо.

На сьогодні відомо близько двох десятків печаток-матриць Хотинщини XVII-XX ст., які зберігаються переважно у приватних колекціях, а також в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї [16; 14]. Однак попри ці матриці та численні відтиски на різноманітних документах значний пласт сфрагістичного матеріалу походить з археологічних досліджень.

Найдавніші зразки печаток з'явилися в країнах Стародавнього Світу. Закономірно, що їх використання характерне передусім для

станових суспільств, яким були відомі писемність і державність. Однак окремі зразки об'єктів сфрагістики, переважно на різних категоріях виробів проникали й до населення «варварської периферії». Так, на території Хотинщини відомі знахідки античних амфор з клеймами-відтисками на ручках. У Жилівці зафіксовано зразок із клеймом-монограмою Херсонесу Таврійського, яке датується кінцем IV – першою третиною III ст. до н.е. і належало фабриканту Ктесію (рис. 1, 1) [2]. А на поселенні в Круглику виявлено фрагмент посудини кінця III – початку II ст. до н.е. з клеймом херсонеського астинома – посадової особи, яка контролювала керамічне виробництво [15, с. 74]. У такій тарі переважно експортували вино, а виконані керамічними штампами відтиски засвідчували якість амфор.

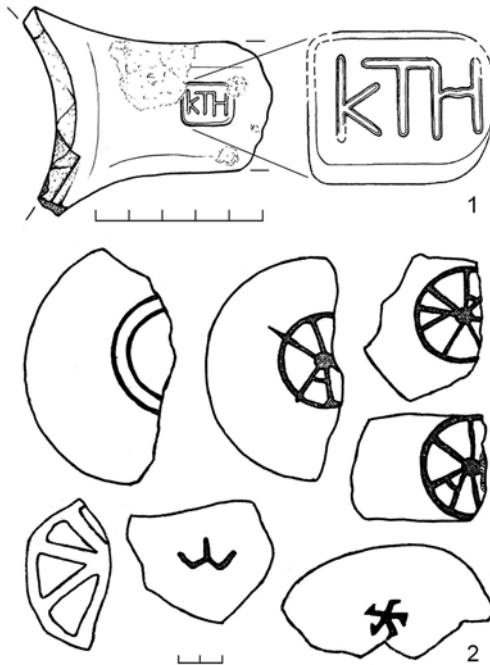

Рис. 1. Клеймо «КТЕ» на ручці античної амфори з Жилівки (1; за Ільків, 2016) та гончарні клейма на денцях горщиків з Галиці (літописний Кучелмин), Дарабанів та Недободівців (2; за Пивоваров, 2000, 2006; Возний, 2009).

З другої половини V ст. н.е. на обширній території Центральної та Східної Європи, в т.ч. й Хотинщини, проживали слов'янські племена. Західніше Дністра, як повідомляють давні автори, мешкали склавіни. На існування вагомого владного осередку в місцевого населення, з поміж іншого, вказує металева печатка (булла), знайдена неподалік Сокирян. На її аверсі зображено бюст візантійського імператора Константа II (641–668) в короні з хрестом, з державою в руці, а також помітні сліди букв. На зворотному боці – три імператорські фігури у повен зріст різної висоти, сини Константа II: Константин, Гераклій і Тиберій [17]. Печатка, датована 667/668 р., відноситься до рідкісного типу *kommerkiarios*, тобто належала державному купцю або чиновнику, який здійснював контроль над товарами і збором мит.

Впродовж кінця X – середини XIV ст. землі Хотинщини перебували у складі Київської держави, пізніше Галицького та Галицько-Волинського князівства. У XII–XIII ст. в регіоні мала місце, поширена на Русі, практика наносити клейма на денця посуду. Такі горщики походять з городищ Галиця (літописне місто Кучелмин), Недобойвці, Дарабани [13, с. 240–242]. Клейма досить різноманітні: у вигляді розділеного на сектори кола як колесо зі спицями, тамгоподібні та п'ятипроменеві знаки, вписані одне в одне кола, вдавлені квадрати (рис. 1, 2). Їх призначення остаточно не з'ясоване. Вважають, що це знаки гончарів або ж магичні символи-обереги.

З другої половини XIV ст. землі краю стали складовою нового державного утворення східніше Карпат – Землі Молдавської, де тривалий час ще продовжували існувати традиції Галицької Русі, особливо, у сфері культури і релігії. Його засновником вважається Богдан I, який у 1365 р. добився незалежності від Угорського королівства. Важливо, що саме на городищі в с. Зелена Липа на Хотинщині виявлено круглу свинцеву печатку-матрицю цього господаря, в полі якої стилізовано зображена геральдична п'ятипелюсткова троянда, а по периметру латинським маюскулом виконано легенду: +SGI•BOG[D]ANI•WEWOD: («Печатка воєводи Богдана»). Це найдавніше із відомих на сьогодні свідчень державно-династичного герботворення Молдавського князівства [7].

З цієї ж пам'ятки, також околиць с. Зелена Липа, походять дві свинцеві привісні торговельні пломби середини XIV ст. фламанд-

ського міста Турне. На їх площинах зображені вежа з воротами та лілія, тобто герб міста і символ його підпорядкування Франції [7, с. 136-138; 8]. Такими митними або текстильними пломбами, які слугували символами якості, опечатували рулони сукна. Вони вказують на регіональну торгівлю й шлях вздовж Дністра, яким в останній третині XIV – на початку XV ст. транспортувалися тканини через Краків, Львів, Володимир на Волині, Галич на південь до Білгорода, Криму та Золотої Орди.

Завдяки печаткам-відтискам XIV-XV ст. дізнаємося про гербовані роди в Молдавському князівстві, дві третини з яких на той час були руського походження. Зокрема, заслуговує окремої уваги, потужний радний рід Хотинських. Відомі печатки із зображенням гербів різних панів та сановників, наприклад, Івана Могиловича, пана з Худинця, старости Хотинського (1545-1550) і великого канцлера (1554-1563) від 1547 р. [10; 12, с. 168-169, 178].

Рис. 2. Перстні-печатки з Перебиківського скарбу (фонди ЧКМ)

З подіями Хотинської битви 1621 р. пов'язаний, ймовірно, монетно-речовий скарб із Перебиківців. Він містив понад тисячу предметів, у т.ч. грошові номінали Речі Посполитої, Німеччини, Пруссії, Угорщини середини XVI – початку XVII ст., а також різноманітні прикраси [9, с. 94-96]. На щитках двох срібних перстнів-печаток нанесено зображення повернутих праворуч птахів з піднятим вгору крилами і «зернинами» у дзьобі (рис. 2). Це, очевидно, галка – давній символ-герб Галичини, який трапляється на хоругвах і печатках XIV-XVII ст., в т.ч. нерідко на перстнях-печатках. Спершу її зображення відіграло роль не особистого чи династичного, а державного герба, що може вказувати на урядовий характер печаток. Схоже зображення на печатках молдавських радних панів відоме уже з другої половини XIV ст. [11, с. 7, 15, 23, мал. LXIV]. Таким чином, перстні-печатки вказують на те, що власником скарбу був знатний виходець з Галичини або ж місцевий пан руського походження.

Топонім «Хотин» також знайшов відображення на бронзовій печатці XVII ст., знайденій між селами Дністрівка та Комарів. Її овальний щиток містить арабографічний напис, який перекладається як: «(аль-) Цараджи (тобто з області Цара) Люфт Іляхі Хочін (тобто Хотин)» (рис. 3). Назву Хотина відображено у польській мовній традиції – «Хочін», а Люфт Іляхі є арабським чоловічим іменем, яке означає «милість Божа». «Цараджи» вказує на походження господаря печатки з Цара де Сус – Верхньої Молдавії, до якої входив і Хотинський округ. У соціально-економічному відношенні власник печатки був, ймовірно, торговцем, а в етнічному – з польських татар-липок [6].

Остерігаючись Росії та Польщі, турецький уряд у 1713-1715 рр. вдався до зміцнення своїх північних кордонів. Для цього Хотинська волость була виведена з-під юрисдикції Молдавського князівства, а на її основі сформована нова адміністративно-територіальна одиниця у складі Осяйної Порти – Хотинська нахіє чи райя. Центром нової округи залишався Хотин, де було зведено могутню полігональну фортецю з bastіонами. На території міста й особливо укріплень виявлено значну кількість керамічних люльок XVIII ст. із вдавленими клеймами у формі круга, овалу чи сегмента, інколи по

2-3 на одному екземплярі (рис. 4). На них трапляються зображення птахів, розеток, але найчастіше – арабське письмо (рис. 5).

Рис. 3. Бронзова печатка Люфт Ляхі з Хотина

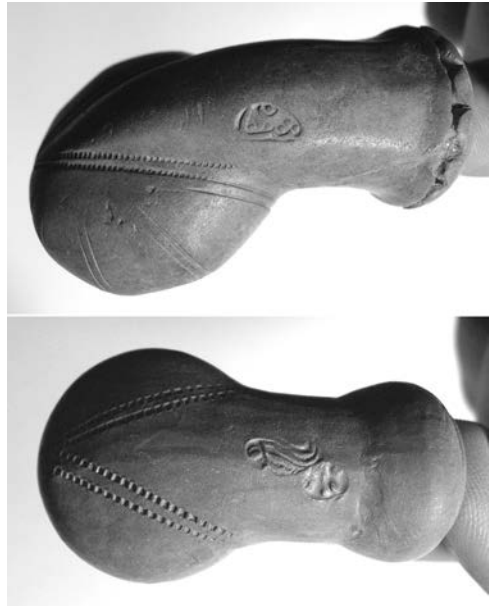

Рис. 4. Клейма на турецьких керамічних люльках з Хотинської фортеці

Рис. 5. Зразки клейм на керамічних люльках

Розшифровано окремі імена та прізвиська: Осман, Рюстемі, Вегмі, Син Хурмана (Хурман-оглу), а також Умілець і Гладкий (Шишман). Клейма були власними торговими марками люлькарів і гарантували якість виробів, частина з яких походить із майстерень Константинополя [5].

Характерні клейма і для зброї того часу, в т.ч. боеприпасів. Біля решток давнього колодязя в Хотинській фортеці трапилася чавунна бомба з двома клеймами у вигляді розпушених тюльпанів (рис. 6). Ця квітка стала символом цілого періоду в історії Османської імперії, який і отримав назву «епохи тюльпанів». За правління султана Ахмеда III протягом 1718-1730 рр. стилізоване зображення рослини часто наносили на посуд, тканини, пічні кахлі.

Рис. 6. Чавунна бомба XVIII ст.

У результаті російсько-австрійсько-турецької війни 1787-1791 рр. цісарська армія під командуванням Й. Кобурга окупувала регіон, на землях якого було створено «Хотинську марку» у складі Буковинського округу. Складна зовнішньополітична ситуація не дозволила надовго втримати приєднану територію, куди в 1793 р. повернулася турецька адміністрація. Саме з цим короткотривалим періодом австрійського панування пов'язана знахідка в Хотинській фортеці пляшки із кам'яної кераміки. Відтиснуте по сирій поверхні кругле клеймо (рис. 7) вказує, що в ній була всесвітньо відома зель-

терська вода з природною мінералізацією, видобута в князівстві Трір (сучасна Німеччина) [3]. З XVIII ст. вона стала популярним напоєм, який вважався також хорошими ліками від багатьох недуг, експортувався у герметичній тарі в різні країни Європи, Америку, Африку, Південну Азію. В корисливих цілях інші виробники нерідко підробляли штампелі або ж намагалися подати стилістично схожу емблематику.

*Рис. 7. Клеймо на пляшці із кам'яної кераміки
(Хотинська фортеця)*

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Хотинщину захопили російські частини. Після Бухарестського мирного договору вона, уже як повіт, стала складовою Бессарабської області (пізніше губернії) Російської імперії. Окрім печаток, сфрагістичні пам'ятки цього періоду представлені керамічними клеймами, штампями на металевих виробих і пломбами. Так, на території Хотинської фортеці знайдено цеглини із відтисками «ХОТ...» або «Х.» (скорочення

назви міста, очевидно) та часу продукування – переважно 40-і рр. ХІХ ст. Керамічне виробництво у Хотині, судячи з даних сфрагістики, не обмежувалося лише цеглою. На кількох люльках кирилицею витиснуто назву міста, що дозволяє говорити й про цю галузь.

Особливої точності та достовірності вимагала ювелірна й аптечна справа. Наприклад, на внутрішній площині трьох перстнів-каблучок із Хотинської фортеці вибиті малого розміру штампи з літерами і цифрами. Показово, що два вироби були виготовлені із звичайної бронзи, але все одно засвідчувалися майстрами. Серед руїн мечеті валіде-султан виявлено також бронзову гирьку до терезів у вигляді мілкої конічної чаші. На її денці із внутрішнього боку нанесено зовсім мініатюрне клеймо з роком – «1828».

До російського періоду в історії регіону та міста відносяться також знахідки свинцевих пломб, виявлених на території Хотинської фортеці, особливо у замку. Основою для таких пломб слугував листовий свинець у вигляді з'єднаних смужкою-бандероллю двох круглих пластин діаметром до 3 см. Одна з них мала посередині отвір, а інша – конічний стержень. Ним проколювали край тканини, а потім, зігнувши смужку, затискали спеціальними плоскогубцями із штемпелями через отвір іншого диска. На більшості пломб проглядається двоголовий орел – герб Російської імперії, відтиски цілих цифр і дробів, а також повні чи скорочені назви населених пунктів: Санкт-Петербурга, Москви, Сибірська (сучасний Ульяновськ). Крім текстилю інколи могли маркувати й інші товари, але переважно військового призначення, на що вказують згадки у легендах інтендантських складів. Важливу інформацію надають дати – 20-80-і роки ХІХ ст. Тобто постачання не припинялося, навіть коли фортеця втратила свій воєнний статус у 1856 р.

Додаткову інформацію про торгівлю і постачання, а також смакові вподобання гарнізону Хотинської фортеці та мешканців міста надають клейма на пивних скляних пляшках. Клеймо на дні вказувало виробника скляної тари, зокрема: «ДБЗ» – «Донецкий бутылочный завод», «КК» – склозавод Керковіус и Ко, заснований у 1894 р. в м. Рига Ліфляндської губернії. Майже завжди зазначався об'єм у вигляді дробу – «1/20», тобто 1/20 відра чи «бутылка»

(близько 0,6 л). На боковині пляшок присутні натомість клейма пивоварних заводів: В. І. Дівішека в Зінькові Подільської губернії (заснований у 1888-1891 рр.), Л. Г. Кляве в Проскурові (сучасне м. Хмельницький); Кам'янець-Подільського пивоварного заводу Е. Юнія; Колпакчі в Хотині й ін. [4].

Спроби українських властей у Києві поширити контроль над Хотинщиною не увінчалися успіхом, після чого всі землі до Дністра окупувала Румунія. Крім власне печаток цього часу, цікаві з точки зору сфрагістики й окремі клейма на різних виробках. Як от, знайдена в Хотині люлька австро-угорського зразка, виготовлена на фабриці Парча в Терезінфельді. На її поверхню нанесено два клейма: герб на щиті й напис «S.SEILER». Зігмунд Сайлер, власник віденської торгової компанії, в 1921 р. викупив цю фабрику, яка працювала до 1935 р.

Таким чином, перелічені в контексті минулого Хотинщини, археологічні матеріали формують вагому групу для сфрагістичних досліджень. Як допоміжні історичні джерела вони корисні для вивчення доби Античності, Середніх віків, Нового і навіть Новітнього часу.

Джерела та література:

1. Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. – Київ-Львів, 2014.
2. Ільків М. Клеймо на ручці античної амфори із Верхнього Попруття // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 88-91.
3. Ільків М., Грига В. Посудина з кам'яної кераміки з Хотинської фортеці // *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимошука.* – Чернівці, 2019. – С. 57-59.
4. Ільків М.В., Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Скляні вироби з розкопок Руської брами Хотинської фортеці у 2017 р. // Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 91-95.
5. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – Вип. 19. – С. 455-460.

6. Мисько Ю., Французов С. Турецька печатка з Хотинщини (попереднє повідомлення) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2015. – Вип. 24. – С. 568-570.
7. Михайлина Л., Однороженко О., Пивоваров С. Печатка воєводи Богдана. Сфрагістичні знахідки з городища XIV ст. в с. Зелена Липа та їх значення для вивчення історії формування державної геральдики Молдавського господарства // Сфрагістичний щорічник. – 2013. – Вип. IV. – С. 119-142.
8. Мордовін М., Прохненко І. Товарна текстильна пломба міста Турне з околиць с. Зелена Липа // Археологія Буковини: здобутки та перспективи. – Чернівці, 2018. – С. 55-58.
9. Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. – Чернівці, 2008.
10. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. – Харків, 2008.
11. Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009.
12. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. – К., 2011.
13. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту і Середнього Дністра. – Чернівці, 2006.
14. Руснак О., Головльов М., Задорожнюк А., Ільків М. Печатки Хотинщини: штрихи до каталогізації // *Per aspera ad astra*: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. – Чернівці, 2019. – С. 57-59.
15. Тимощук Б.А., Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине // Краткие сообщения Института археологии. – 1962. – Вып. 90. – С. 73-76.
16. Rusnak O., Ilkiv M., Holovlov M. New seal of district chief: to the centenary of Ukrainian authority in Khotyn region // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – 2018. – № 2. – С. 38-49.
17. Wassiliou-Seibt A.-K. A kommerkiarios seal from the last year of Constans II's reign (667/68) found in the Upper Dniester region // *Byzantine and Rus' seals*. – Kyiv, 2015. – P. 37-41.

Сергій Пивоваров
(Київ),
Микола Ільків, Віталій Калініченко
(Чернівці)

ЗНАХІДКИ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

(за матеріалами досліджень 2013-2014 років)

У статті проаналізовано рухомий матеріал слов'яно-руського часу, який був виявлений під час археологічних досліджень Хотинської фортеці у 2013-2014 рр. Найбільш чисельною категорією знахідок є керамічний матеріал. Охарактеризовано індивідуальні знахідки, які представлені виробами із кераміки, заліза, кістки та рогу. Загалом виявлений матеріал датується у межах X-XI ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, керамічний матеріал, слов'яно-руська доба.

Однією з еталонних пам'яток оборонної архітектури, всебічне вивчення якої можливе тільки на основі комплексного використання писемних, іконографічних та археологічних джерел, є Хотинська фортеця. Упродовж багаторічних досліджень вдалося з'ясувати основні віхи її історичного минулого [1, С. 355-360; 2, С. 9-21; 3, С. 92-105; 6; 7, С. 54-70; 10, С. 29-39]. Водночас, чимало аспектів залишаються нез'ясованими чи дискусійними й, відповідно, продовжують бути актуальними для подальших наукових досліджень. Особливо вони стосуються слов'яно-руського часу в історії фортеці. Порухити нові питання, ґрунтовніше пізнати тисячолітню історію Хотинської фортеці дозволяють матеріали археологічних досліджень. Тому дана публікація присвячена попередньому огляду та введенню до наукового обігу рухомого матеріалу слов'яно-руської доби за результатами польових досліджень 2013-2014 рр.

Археологічні дослідження проводилися на території Нової фортеці, де в межах розкопів були зафіксовані об'єкти слов'яно-руського часу. Так, найбільш чисельною категорією знахідок, які

трапилися в житлі-напівземлянці, є керамічний матеріал. Він представлений фрагментами гончарних та ліпних посудин з домішками шамоту або піску. Посуд, виготовлений на гончарному крузі, вирізняється своєю якістю. Він представлений цілою формою горщика з домішками шамоту (рис. 1), розвал якого виявлено на долівці у південно-західному куті напівземлянки. Він опуклобокий, з чіткими вінчиками. У верхній третині достатньо увігнутий всередину. У верхній частині орнаментований заглибленими лініями у вигляді «ялинки». Нижче від неї – хвилястими заглибленими лініями. По центру горщика – лінійний орнамент. На боковинах посудини в районі плічок простежується відбиток текстилю тонкої роботи. Висота посудини становить 20,5 см, діаметр вінець – 18,5 см, максимальний діаметр – 18,5 см, діаметр дна – 7,5 см.

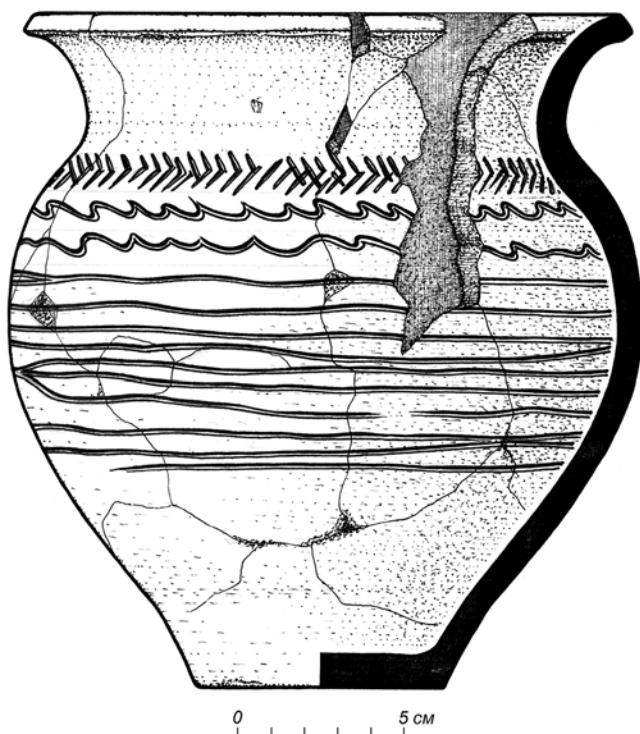

Рис. 1. Кухонний горщик з житла-напівземлянки

Керамічний матеріал, виявлений на долівці об'єкту та виготовлений на гончарному крузі, представлений також вінцями з манжетом та орнаментом. Їх розміри – 11,9×4,6 см (рис. 2, 1) та 6,2×3,3 см (рис. 2, 2). Манжети вінець на кераміці досить чіткі. На першому з фрагментів наявний хвилястий орнамент, а також присутня домішка слюди в тісті. Ще два фрагментовані кружальні горщики містили в керамічному тісті значну домішку зерен шамоту. Перший із них характеризується приземкуватими пропорціями, розхиленими вінцями з короткою шийкою та опуклими плічками. Верхня частина останніх орнаментована горизонтальним пояском із косими відбитками гребінчастого штапу із трьома зубчиками. Під ними проходять три паралельні заглиблені лінії, після яких на максимальному розширенні стінок – нерегулярна хвиляста лінія та знову ряди горизонтальних ліній нижче. Діаметр вінець горщика становив орієнтовно 17-18 см при максимальному діаметрі посудини 21,0-21,5 см.

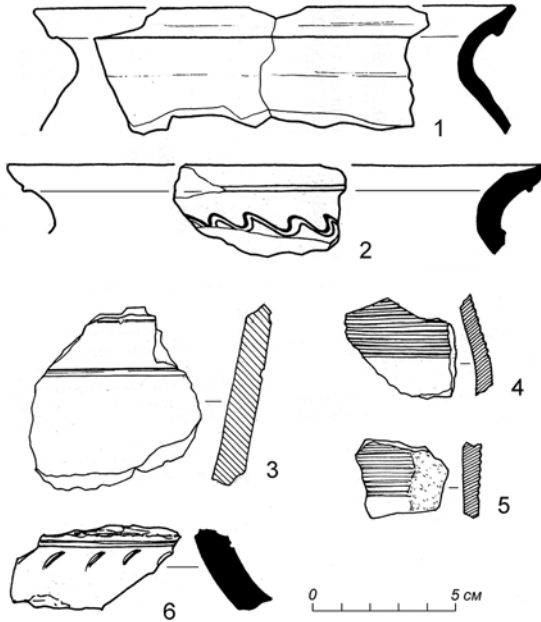

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду

Другий горщик невеликих розмірів з округлими краями вінець орнаментований по плічках заглибленою хвилястою лінією, а нижче неї – низкою паралельних чи дещо нахилених горизонтальних. Судячи із характерного «нагару» зсередини, посудина використовувалася як кухонна. Висота посудини становить 14 см, діаметр вінець – 11,5 см, максимальний діаметр – 13,5-14,0 см; діаметр дна – 7,2 см.

У західній частині печі-кам'янки виявлено також розвал маленької ліпної посудини бочкоподібної форми (рис. 3, 1). По периметру її центральної, максимально розширеної частини, прокреслено орнамент з трьох хвилястих ліній та двох прямих між ними. Діаметр вінець посудини дорівнює 5,8 см; максимальний діаметр – 7,0 см; діаметр денця – 5,0 см; висота – 7,8 см. У заповненні котловану об'єкта також виявлено поодинокі фрагменти керамічного посуду, зокрема великої піфосоподібної товстостінної кружальної посудини з домішкою в тісті просіяного піску середнього розміру зерен. Якість випалу посудини хороший, колір кераміки – від сірого до темно-сірого. На кількох фрагментах простежується заглиблений орнамент з горизонтальних прямих і хвилястих ліній.

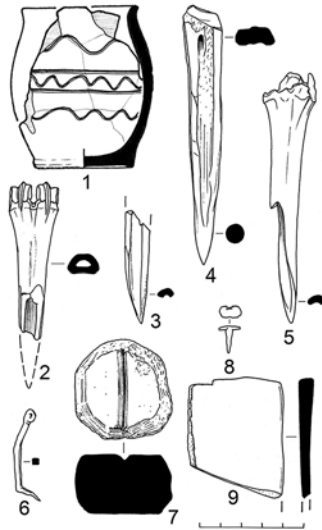

Рис. 3. Керамічна посудина (1) й індивідуальні знахідки (2-9) з житла-напівземлянки.

Бокові стінки кружальних посудин представлені 8 фрагментами різного стану збереженості та з різною орнаmentaцією. Спостерігаються домішки піску та шамоту.

Ліпний посуд з домішками шамоту представлений 1 фрагментом миски (?) та 1 фрагментом сковорідки. На одному з фрагментів вінчика наявні пальцеві вдавлення. Загалом відзначимо, що аналогічні вироби з кераміки характерні й для інших теренів давньої Русі, де датуються X-XI ст.

При дослідженні об'єкта були виявлені також індивідуальні знахідки – як у заповненні, так і на долівці. Вони представлені виробами із кераміки, заліза, кістки та рогу. Так, керамічний матеріал у заповненні об'єкта представлений грузилом рибальської сіті бочкоподібної форми, без домішок, сіро-бурого забарвлення, хорошого випалу (рис. 4, 8). Висота його становить 3,3 см, максимальний діаметр – 2,5 см, діаметр площадки – 2-2,2 см, діаметр каналу – 0,9-1,1 см.

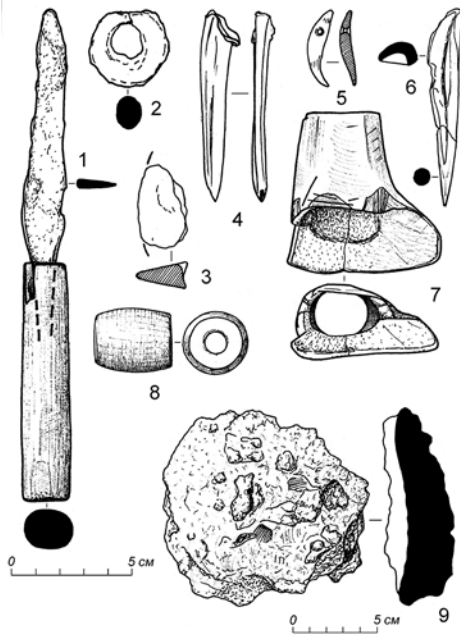

Рис. 4. Індивідуальні знахідки із заліза та кістки (1), заліза (2, 3, 9), кістки, зубу та рогу (4-7), кераміки (8).

Залізні вироби із заповнення об'єкта представлені ошлакованим злитком дископодібної форми. Він плоско-випуклий, пористий, з горбкуватою поверхнею (рис. 4, 9). Діаметр його становить 11-13 см, товщина – 3,5 см. До виробів з заліза відноситься пошкоджений фрагмент леза сокири розмірами 3,4×2 см (рис. 4, 3). Біля печі-кам'янки на долівці виявлено два дрібних залізні вироби: погнутий стержень із квадратним профілем і розплюснутим кінцем (голка?) (довжина – 5,2 см; профіль – 0,25×0,25 см) (рис. 3, 6), а також малий кований цвяшок із Т-подібною головкою (довжина – 1,3 см; профіль стержня – 0,3×0,4 см; шляпка – 1,0×0,5 см) (рис. 3, 8).

З-поміж знахідок виділяється залізний ніж з кістяною ручкою (рис. 4, 1). Лезо – черешкове, з горбинкою. Ручка ножа виготовлена з кістки (ймовірно, ребро хижака), вирізана, шліфована з овальним профілем. Загальна довжина ножа – 21 см, довжина леза – 11,7 см, ширина леза – 1,9 см. Розміри кістяної ручки – 10,2×1,6-2 см. Аналогії йому широко відомі на інших пам'ятках Русі, зокрема аналогічний ніж походить із Суздаля, де виявлений у шарі XI ст. [8, рис. 19, 1; рис. 26, 11].

Інші знахідки, які трапилися у заповненні об'єкта представлені виробами з кістки. До них відноситься підвіска-амулет з отвором, виготовлена, можливо, з ікла лисиці (рис. 4, 5). Її розміри наступні: 3,2×0,7×0,4 см, діаметр отвору – 0,2 см. Вироби з рогу представлені пошкодженим лопаткоподібним виробом (скребло, горловина бурдюга), виготовленим, ймовірно, з рогу оленя (рис. 4, 7). Його розміри: довжина – 6,6 см, ширина – 6,4 см, діаметр отвору – 2,8-3,3 см.

В культурному шарі виявлено 5 проколок, виготовлених з трубчастих кісток тварин шляхом різання та шліфування. Перша проколка має довжину 12,4 см, діаметр заточеного робочого кінця 0,8-0,9 см та з профілем тильної частини 1,7×0,9 см (рис. 3, 4). Друга проколка із зламаним загостренням має довжину 7,5 см (першопочатково складала близько 10 см), розміри тильної частини – 2,4×1,4 см (рис. 3, 2). Довжина третього виробу дорівнює 12,1 см при розмірах тильної частини 2,6×2,0 см (рис. 3, 5). Четверта знахідка представлена зламаним у давнину робочим кінцем завдовжки 5,4 см (рис. 3, 3), п'ята шліфована проколка має розміри 8,1×1,5×0,7 см.

Цікавий комплекс трапився при розчистці долівки безпосередньо під каменем південно-західного кутка печі-кам'янки. Це лопаткоподібна половина нижньої щелепи бобра з відсутнім різцем і чотирма корінними зубами, на внутрішній стороні якої простежуються сліди зашлифовування (загальні розміри – 10,7×4,5×2,0 см). Вона лежала на зовнішній стороні, а зверху містила на собі п'ять астрагалів, ймовірно, дрібної рогатої худоби. У кожному з них збоку висвердлений отвір з біконічним каналом. Найбільший з астрагалів (3,3×2,2×1,9 см) орнаментований на округлій площині тонкими мілкими насічками у вигляді сіточки та «ялинки». Розміри інших знахідок становлять, відповідно, 3,2×2,0×1,8 см; 3,1×2,2×1,8 см; 3,0×2,0×1,7 см; 2,9×2,1×1,9 см. Очевидно, маємо справу зі спеціальним гральним комплексом, який у ритуальних цілях був закладений при спорудженні (перенесенні?) печі-кам'янки.

З долівки походять також два точильні бруски різної за силою абразивної дії. Перший характеризується таблеткоподібною формою з двома гладкими площинами та оббитими округлими боками по периметру (рис. 3, 7). На одній із площин присутній повздовжній канал із трикутним профілем. Виготовлений виріб із дрібнозернистого пісковика та має червонясте забарвлення від дії вогню. Діаметр знахідки становить 4,6-5,0 см; висота – 2,8 см. Другий брусок – полірувальний, фрагментований, у вигляді трапецієподібної пластини (5,7×4,5×0,7 см), сіро-коричневого забарвлення (рис. 3, 9).

Таким чином, з огляду на типологію та хронологію керамічного посуду кінця I – початку II тис. н.е., розроблену Б.О. Тимошуком [9, С. 14-23] і Л.П. Михайлиною [4, С. 90-91; 5, с. 41], а також на індивідуальні знахідки, даний комплекс попередньо датується кінцем X – першою половиною XI ст. і засвідчує поступовий перехід від райковецької культури до давньоруської. До такого датування схиляють наступні моменти: відсутність ліпних горщиків; наявність незначного відсотку ліпних мисок і сковорідок; манжетоподібні вінчики; заглиблення-жолобок на внутрішній частині вінець; переважання добре випалених горщиків з домішкою в керамічному тісті просіяного піску; орнаментация посудин переважно у верхній частині корпусу. Морфологічно близькі комплекси відомі у регіо-

ні, приміром, з поселення XI ст. Цецино, уроч. Графська Поляна [4, С. 90-91]. Загалом виявлений у 2013-2014 рр. матеріал хронологічно датується X-XI ст.

Джерела та література:

1. Ільків М.В., Пивоваров С.В. Гральні астрагали і кості із середньовічних і ранньомодерних пам'яток Хотинщини // Могилянські читання 2015 року. – К.: НКПІКЗ, 2016. – С. 142-148.
2. Масан О. Хотинський замок – визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // Suceava. Anuarul complexului muzeal Bucovina. – 2004-2005-2006. – Vol. XXXI-XXXII-XXXIII. – С. 355-360.
3. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – С. 9-21.
4. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці–Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 92-105.
5. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
6. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.
7. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
8. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.
9. Седова М.В. Суздаль в X-XV вв. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1997. – 320 с.
10. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 202 с.
11. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.

Віктор Сандуляк
(м. Хотин)

МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН У ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ. ПОШУК АНАЛОГІЙ

*Стаття присвячена дослідженню мечеті валіде-султан – од-
ному з найцікавіших об'єктів XVIII ст. Хотинської фортеці. За-
дяки аналізу рукописних планів XVIII–XIX ст. автор аналізує та
намагається знайти аналоги споруди мечеті валіде-султан.*

Ключові слова: Хотинська фортеця, мечеть, мінарет, міхраб.

Порівнюючи планувальну схему залишків мечеті валіде-султан, які були виявлені під час археологічних досліджень в 2004–2006 роках та зображення цього об'єкту на рукописних планах Хотинської фортеці XVIII–XIX ст. стає очевидним, що те, що вважалося до цих пір мечеттю – це тільки її частина, а насправді, вона мала значно більші розміри. Підтвердженням даного припущення стали результати науково-рятивних археологічних робіт, які виконувались на даному об'єкті в 2018–2019 роках. Для подальших досліджень такого цікавого об'єкту допоможуть пошуки аналогій.

Отож, що таке мечеть взагалі, яких архітектурних форм бувають ці споруди. П'ять разів на день мусульмани всього світу моляться Аллаху. Мусульманин молиться сидячи на колінах, нахилившись вперед, торкаючись чолом землі, схилившись перед Аллахом. При цьому вимовляються славослів'я Аллаху, символ віри (шахада), сури з Корану. Молитва мусульман відбувається в спеціальній будівлі – мечеті. Мечеть в перекладі означає «место, где совершаются земные поклоны» [10, С.125].

Мечеть в ісламі – це «сооружение для совершения коллективной молитвы и других видов поклонения» [1, С.222]. Вона «не является храмом, обителью Бога, строением, посвященным Богу и включающим алтарь для принесения жертвенных даров. Мечеть – это отъединенное от мирской суеты место вознесения молитвы Богу, место собрания единоверцев, их общения или уединения, их приобщения к религиозному знанию, к духовной жизни» [11, С.91]

і не більше. Мечеть не є священним об'єктом, сакральною будівлею, вона не має вітваря і не освячується.

Будь-яка мечеть має нішу (міхраб), яка знаходиться навпроти входу та вказує напрямом на місто Мекку, або, точніше, на Каабу – те місце, куди надсилаються молитви. У великих мечетях таких ніш декілька. Перед міхрабом ставили світильники, пізніше свічі й лампади із зеленуватого або кольорового скла, розписаного синьою й червоною емаллю з позолотою. Праворуч від міхраба обов'язково розташовується підвищення з драбинкою – мінбар, звідки читалася п'ятнична проповідь.

Напрямок на Каабу називається кібла (дослівно «те, що знаходиться навпроти»). Від нього отримала свою назву і задня, звернена до Кааби, стіна мечеті.

Кааба – єдина споруда, що називається в ісламі «Домом Бога» (Бейталь-Аллах), і єдиний об'єкт, к которому не тільки дозволено, но і предписано (на рівні «столпа іслама») паломництво (хадж). Кааба унікальна і як архітектурне сооружение: предельная близость ее пропорций к кубу, конструктивная простота и самодостаточность, отсутствие каких-либо членений, деталей, претензий на связь с другими постройками и на вовлечение в окружающее пространство либо его подчинение» [14., С.115].

У багатьох джерелах саме Каабу називають «алтарем» [19, С.127], «главным святилищем ислама» [10, С.109], «Святая Святых ислама, ключ мироздания, камень-храм, Первохрам» [23, С.123]. Мусульмани всього світу ніби знаходять свої духовні координати через Каабу. «Молитвы всех мусульман мира «отправляются» к этой точке отсчета. Считается, что над Каабой находится на верхнем небе «небесная Кааба», вокруг которой ангелы совершают таваф (хадисы)» [9, С.208]. Таким чином обумовлюється вертикальна вісь («ось мира») [6, С.177] і виходить, що молитва після досягнення Кааби прямує вгору до Аллаха.

Ще однією з характерних рис архітектури мечетей є мінарет. Мінарет – «(от араб. манара, букв. – маяк) – башня при мечети, с которой муэдзин провозглашает азан – призыв к молитве.

Существует два основных типа минарета – круглые и многогранные в сечении» [8, С.148]. Вперше мінарети на мечетях

з'явилися в Сирії при династії Омейядів. Мінарет – це «символ мусульманського присутствия на завоеваних мусульманами територіях» [4].

У верхній частині мінарету знаходиться балкон, який називають шорфе, на нього по гвинтових сходах піднімається муедзин, який п'ять разів на день запрошує віруючих на молитву.

Мечеть може бути розташована в будь-якому місці, тільки воно має бути недоступним для нечистот. З хадису (запис традицій): «Пророк (мир ему и благословение Аллаха) сказав: «Земля сотворена для мене як масджид (с араб. «место преклонения»), и где бы не возникла у человека потребность в молитве, пусть он молится». Также он сказал: «Самая бесполезная вещь, пожирающая богатство верующего, – строительство» [7, С.10]. Такі правила цілком відповідали способу життя арабів-кочівників. Місцем масджиду слугував окреслений на землі майданчик («намальована мечеть»), а кіблу визначали по тині увіткнутого в землю спису.

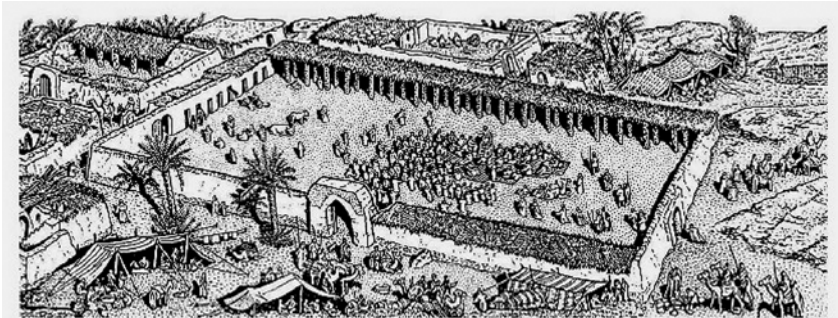

Рис. 2. Дом Пророка в Медине, служивший первой мечетью. Реконструкция Х. Лекрофт (см.: Leacroft H., Leacroft R. The buildings of Early Islam. London: Hodder & Stoughton, 1976)

Рис. 1. Перша мечеть в будинку пророка Мухамеда

Доречно нагадати, що виникнення мечеті, як місця колективної молитви, пов'язане з двором будинку Пророка в Медині, де збиралася мусульманська громада і представляла собою просто обгороджене для молитви місце (рис. 1). З того часу двір став важливою складовою композиції мечеті, це було обумовлено кліматом і особливостями ритуалу. «Прямокутний двір з водоймою для ритуаль-

них обмивань у центрі передує молитовній залі. Його освітлений сонцем простір вільно вливається в темну залу через відкриті аркади нефів» [3, С.79].

По периметру двір мечеті, звичайно, оточують арковими галереями. Можливість здійснення молитви в дворі дає ще один міхраб – аназа, розташований з боку двору.

Мечеті стали відкриватися в тих містах, які були завойовані мусульманами. «В первые века ислама мечеть не предназначалась исключительно для молений. Это был своеобразный общественный дом для верующих» [16, С.102]. Тоді соціальні функції мечеті як головного суспільного центра були широкі: «тут вершилося правосуддя, зберігалася, як, наприклад, у Єгипті й Сирії, державна скарбниця й перерозподілялися на користь незаможних зібрані податки. В періоди воєн і ворожих набігів двері мечетей розкривалися, рятуючи жінок, старих і дітей. Перші наукові філософські дискусії виникли також у стінах мечетей, що стали в епоху середньовіччя найбільшими університетами, де викладали не тільки богослов'я, а й медицину, математику, астрономію, філософію, географію, логіку, риторику. Як і християнські європейські собори, вони залучали кращих учених, заохочуючи освіченість, науку.» [3, С.79].

Середньовічні мечеті поділяють за об'ємно-планувальними характеристиками на три основні типи. «Первый тип – «арабская или колонная мечеть, представляет собой открытый прямоугольный двор с галереями на трех сторонах и молитвенным залом на стороне киблы. Второй тип – «айванная» или иранская мечеть со сводчатыми или колонными айванами по осям внутреннего двора, иногда крытого. Третий тип – центрально-купольная мечеть, в которой молитвенный зал перекрыт большим куполом. Другое название – «турецкая»» [4, С.216].

Особливий тип мечеті без молитовного залу являв собою двір, обнесений огорожею. Така мечеть називалася мусалла. Ця заміська, відкрита небу й світлу мечеть, будувалася поблизу великих міст для молінь під час особливих, річних свят при великому скупченні народу.

Мечеті, зазвичай, бувають одно або двоповерховими. Їх архітектура може бути дуже різною, але існують певні архітектурні

елементи, а саме – колони, куполи, мінарети, які притаманні всім мечетям.

Загалом, мечеті в більшості випадків, являють собою прямокутник з поздовжньо-осьовим принципом планування. Для всіх основних трьох типів характерний відкритий двір, який в іранській мечеті починається вхідним порталом (пештак), потім подовжений молитовний зал, який витягнутий в сторону Мекки, і закінчується міхрабною нішею.

«Під час молитви мусульмани ставали рядами, як у строю, тому простір молитовних залів мечетей розпросторювався в ширину, а не в глибину. Плоскі покриття, що лягали на стовпи або колони ранніх мечетей, утворювали поперечні нефи, що йдуть паралельно стіні з міхрабом. Зал конструктивно можна було збільшувати в будь-якому напрямку. Такий тип мечеті називають мекканським» [3, С.78].

Молитовний зал, як правило, позбавлений зображень, але на стінах можуть бути написані рядки з Корану. Стіна, звернена до Мекки, завжди відзначена міхрабом. Праворуч від міхрабу розташована кафедра – мінбар, з якої проповідник імам читає свої проповіді віруючим під час п'ятничної молитви.

Кольори мечетей не були жорстко регламентовані, хоча яскравість була небажана. Головний купол і мінарети могли бути зелених, блакитних, синіх кольорів. У культурах багатьох народів світу ці кольори найбільш часто розглядаються як символ усього духовного. Яскраві кольори (білий, жовтий) співвідносяться із кольорами дорогоцінних каменів і металів – діамантів, перлин, золота, янтарю.

На зовнішні поверхні споруди наносяться вислови з Корану, так звані сіфат. Виконані вони арабською письмовою графікою.

Під «турецькою мечеттю» найчастіше розуміється не будь-яка мусульманська культова будівля на території Анатолії або ж зведена турками на землях, що колись належали Османській імперії, але певний архітектурний образ. Цей образ, народжений самою конструкцією будівлі «Огромный куб с маленькими окнами, откуда возвышаются четыре гигантских щеки, образующих сводчатое покрытие <...> Еще выше пространство, форму которого трудно ухватить, ибо прелесть полусферы заключается в отклонении от

меры <...> Перед храмом обязательно предусматривается выложенный мрамором дворик, окруженный галереей <...> Элементарная геометрия дисциплинирует массы – квадрат, куб, шар. В плане это прямоугольный ансамбль с единственной осью» [15, С.51–52].

Ще задовго до Сінана (1489–1588) – відомого османського архітектора та інженера, в анатолійській архітектурі з'явилася модель турецької будівлі під назвою «велика османська мечеть». «Шаг к созданию нового планировочного типа зальной мечети был сделан в Анатолии одновременно с формированием четырехайванной мечети в Иране» [13, С.69–71] – мабуть, в обох випадках мова йде про пристосування типу арабської дворової мечеті до місцевих умов, що відбувалося під керівництвом сельджуків. «Уже в первых мусульманских зданиях, возведенных после завоевания тюрками-сельджуками Юго-Восточной Анатолии на рубеже XI–XII вв., проявился интерес к купольному перекрытию центральной части поперечно-базиликального зала, унаследованного от омейядских прототипов» [12, С.140–160].

При дослідженні мечеті валіде-султан в Хотинській фортеці слід врахувати наступне: «Во время захвата крепости русскими [31 августа 1739 г. – М. Г.] крыша и пол мечети были разрушены, а саркофаг Абди-паши разбит». [22] Ці слова належать перу турецького чиновника Ібрагіма Хамді-ефенді, який в першій половині XVIII ст., під час правління молдавського господаря Михайла Раковіце, впродовж багатьох років займав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині.

Саме 1739 роком датується фрагмент російського плану під назвою «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.» (автор інженер-майор Данііл де Боскет) [2, С.31] (рис. 2), на якому вперше зображено план мечеті валіде-султан в Хотинській фортеці. Даний об'єкт позначений латинською літерою «I», в експлікації під цією літерою зазначено – «мечети». План мечеті валіде-султан має вигляд прямокутника з півколами з усіх сторін.

Цікаво, що на фрагменті цього плану у північно-західному куті фортеці XVIII–XIX ст. є зображення плану іншої мечеті (позначене, також, латинською літерою «I») у формі прямокутника з півколом тільки з однієї сторони.

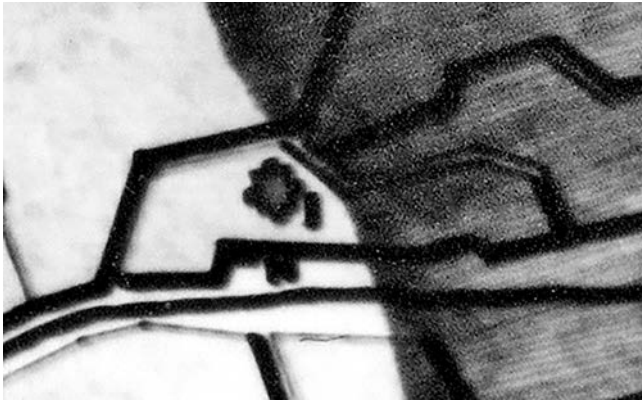

Рис. 2. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.»

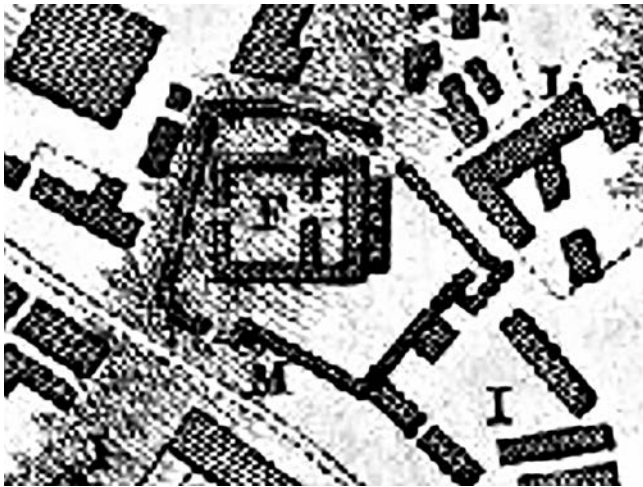

Рис. 3. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769»

На іншому плані, що має назву «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» (План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму

у 1769 р., автор Якоб ван дер Шлей) [2, С.38] (рис. 3) зображено вже більш детальний план мечеті валіде-султан. Він позначений латинською літерою «F», в експлікації під цією літерою зазначено «Mosquée» (франц. – мечеть). Це споруда прямокутної форми, що розділена внутрішньою перегородкою на два приміщення: південне – більше та північне менше. З зовнішнього боку є дві прибудови: невеличка з західного боку, найімовірніше, це – мінарет та з півночі – прямокутна, можливо – навіс. Мечеть оточена, швидше за все, кам'яним муром з прорізами для входу з південного сходу та північного заходу. На схід від мечеті автор зобразив об'єкт позначений латинською літерою «M», в експлікації під цією літерою зазначено «Fontaines» (франц. – фонтани, криниці, резервуари для збирання або зберігання води).

Беручи до уваги вищевикладене, можна підсумувати, що мечеть валіде-султан у Хотинській фортеці спочатку мала вигляд споруди: наближеної до кубу, накритої дахом у вигляді куполу, з західного боку був прибудований мінарет, а з півночі до неї примикав прямокутний об'єм криїтої галереї. Мечеть оточував кам'яний мур, зі східного боку біля якого, була криниця (можливо фонтан).

У пошуку аналогій розглянемо історію існування мечетей у сусідніх до Хотинської фортеця та територіях, які були під владою османів.

Багато інформації про існування таких споруд та їхній опис міститься у творах відомого турецького мандрівника Евлія Челебі. Так, наприклад, в XVII столітті ним було складено найбільш ранній системний опис Бендерської фортеці та її округи. Турецький мандрівник писав про неї як про надійний замок Османської імперії, з південної та західної сторони якого розкинулося, оточене ровом, велике передмістя. «У цьому посаді є чотири мечеті з міхрабом, сім мусульманських кварталів і сім кварталів волоських і молдуванських. Всього тут тисяча сімсот будинків, що мають верхній поверх, криті лісом і очеретом», – пише про Бендери Евлія Челебі [5, С.20]. (рис. 4).

В 1484 році війська турецького султана Баязида I взяли штурмом фортецю і місто Аккерман. Після цього вона більш ніж три

століття служила опорним пунктом Османської імперії в Північному Причорномор'ї. У цей період турецька влада неодноразово проводила роботи по зміцненню та розбудові фортеці.

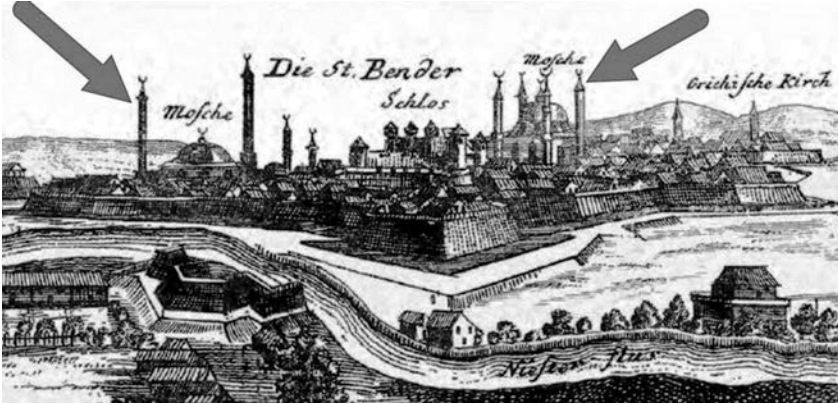

Рис. 4. Бендерська фортеця (1538-1541) (Гравюра, що була напечатана поряд з планом Accurated Grundriss Vestung Bender середини XVIII ст.)

Незабаром після захоплення Аккермана турками на його території була побудована мечеть, названа на честь султана Баязида. Про неї, також, згадує Евлія Челебі у своїй «Книзі подорожей». «З мечетей [в Акермані] чудова мечеть султана Баязида, старовинна і проста на вигляд» [5., С.13]. Від колись величної мечеті до теперішнього часу зберігся тільки напівзруйнований мінарет.

Після заняття Аккермана російськими військами на початку XIX ст. всі мечеті міста були або зруйновані, або перетворені в православні церкви [21].

Наступна мечеть про яку згадує Евлія Челебі у своїй «Книзі подорожей» – це соборна мечеть Баязида Вели у фортеці Кілії. Крім неї за словами мандрівника у фортеці було ще сім малих мечетей.

Були, також, мечеті і в інших фортецях. Так, на кресленнях 1770–1774 років, на території Ізмаїльської фортеці відзначено вісім мечетей. До наших днів збереглася будівля лише однієї, що має назву «Мала мечеть (тур. Kıçık Camii)» XV–XVI ст. (рис. 5).

*Рис. 5. Мала мечеть (тур. Küçük Camii) XV–XVI ст.
фортеці Ізмаїл*

Цікавий опис цієї мечеті – «Архитектурный облик мечети достаточно строг и лаконичен. Он стал отражением нового, самобытного направления в османском зодчестве, называвшегося «синановским» (по имени великого зодчего Ходжи Синана), появившегося в XVI в. Этот стиль вобрал в себя лучшие традиции строительных приёмов турок-сельджуков и искусства покорённых государств. Черты синановской эпохи просматриваются, прежде всего, в конструктивном приёме возведения купола на сферических парусах. Благодаря им достигнута плавность перехода от нижней части здания к окружности купола.

Купола мечети венчают т. н. алемы в виде полумесяцев. [...]

Стены мечети возведены из местного строительного материала – тёсаного камня-ракушечника. Такая кладка стен была широко распространена в Турции с древних времён. А вот некоторые детали здания выполнены из бронзы и мрамора. Изначально к мечети

примыкал минарет. Минарет примыкал к северо-западному углу сооружения.» [20].

Є також опис інтер'єру цієї мечеті. «Главным его акцентом являлся михраб – полукруглая ниша в стене, указывающая направление на Мекку (запад Саудовской Аравии) [...]. Обычно михраб – это наиболее украшенный элемент храма. В ... мечети он выполнен из мрамора, украшает его великолепное «сталактитовое» завершение. В здании, на северном его фасаде, имеются ещё два маленьких скромных михраба.

Пол мечети был выполнен из мраморных плит. Использование при отделке деталей храма ценных материалов и украшение этих деталей рельефным орнаментом – характерная черта мусульманских построек, архитектурный декор которых строится на контрасте света и тени, на сопоставлении гладкой плоскости стены и деталей, насыщенных орнаментом.

Стены здания были оштукатурены первоначально, по всей видимости, лишь с внутренней стороны и расписаны мусульманскими орнаментальными узорами – арабесками.» [20].

Після чергового, третього, взяття Ізмаїла російськими військами в 1809 року, мечеть була освячена в ім'я Воздвиження Хреста Господнього.

Кілька османських мечетей збереглося в Криму. Серед них варто відзначити мечеть Джума Джамі (Хан-Джамі) в Євпаторії і мечеть Муфті-Джамі в Феодосії, будівництво якої велось з 1623 по 1630 рік.

Отож, мечеть Джума Джамі в Євпаторії будували за проектом знаменитого османського архітектора Мімара Ходжі Сінан ібн Абдулменнана з 1552 по 1564 рік, тобто 12 років. Величність майбутньої споруди зайвий раз була підкреслена тим, що для виконання проекту був запрошений великий зодчий сходу Ходжі Сінан (1489–1578), який вважався найкращим майстром у своєму ремеслі того часу. Кримська перлина мусульманської класичної турецької архітектури Джума Джамі в Євпаторії, основний наростаючий об'єм якої зведений з великих блоків каменю-ракушняку, що щільно прилягають один до одного (несучі деталі – з вапняку), являє собою в плані квадрат. Цікавим є те, що в цій мечеті крім михрабу

в інтер'єрі є також два міхраби на фасаді по обидва боки від центрального входу (рис. 6).

*Рис. 6. Міхраби біля входу в мечеть
Джума Джамі (1552 – 1564) в Євпаторії*

В османські часи місто Феодосія мала назву Кафа (Кефе), яке нерідко образно називали «Ярим-Істанбул» і «Кучук-Істанбул» – тобто, «Пів-Стамбула» і «Малий Стамбул». Це дійсно було так, і тому були свої підстави: в XV–XVIII століттях Кефе був другим за величиною після Стамбула містом на всьому Чорному морі.

Подібність двох міст на протилежних берегах Чорного моря не вичерпувалася адміністративною структурою. Сам міський пейзаж Кефе багатьма своїми рисами нагадував стамбульський, чому сильно посприяло зведення тут османами численних будівель в типовому стамбульському стилі. І найбільш яскравим прикладом цього могла служити головна міська мечеть Кефе: Мечеть Сулеймана, надзвичайно схожа з тими культовими будівлями, що прикрашали османську столицю на берегах Босфору. Ось як очевидці описували

цю мечеть в XVII столітті: «Лучшая из султанских мечетей находится внутри крепости. Соборная мечеть шахзаде Сулейман-хана. Он построил ее, когда здесь правил. Все купола ее строений внутри и снаружи особым образом покрыты свинцом, это светлая, полная света мечеть...» [18].

Зберігся й інший опис мечеті, що відноситься до 1793 року «...Около этой мечети находится большая турецкая баня с двумя сводчатыми помещениями, обращенная в гауптвахту, а мечеть – в склады» [18].

Для порівняння з розташуванням об'єктів у Хотинській фортеці доречно знову нагадати записи турецького чиновника Ібрагіма Хамді-ефенді: «Через дорогу расположена богато разукрашенная общественная баня дефтердара Касым-эфенди; она похожа на стамбульские бани; перед ней колодец и мечеть покойной валиде-султан.» [22].

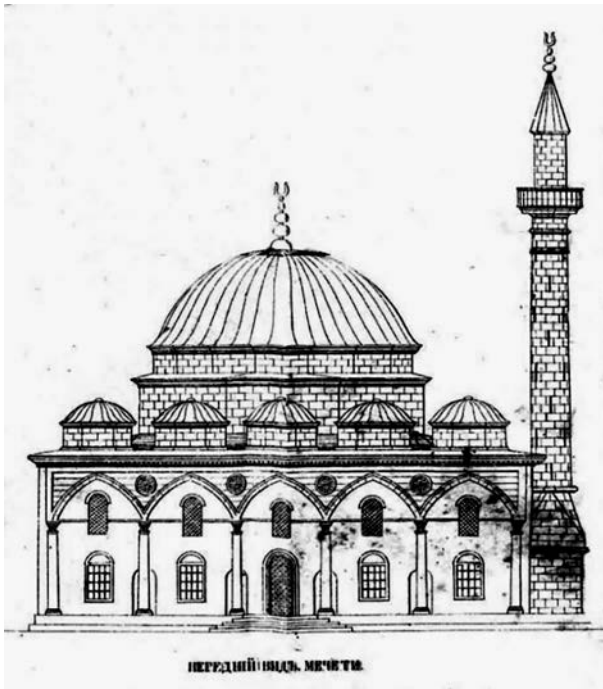

Рис. 7. Загальний вигляд мечеті Сулеймана (Біюк-Джамі) в Кефе з півночі. Креслення XIX ст.

Про зовнішній вигляд мечеті Сулеймана в Кефе дають уявлення креслення споруди, зроблені на початку XIX століття (рис. 7-8).

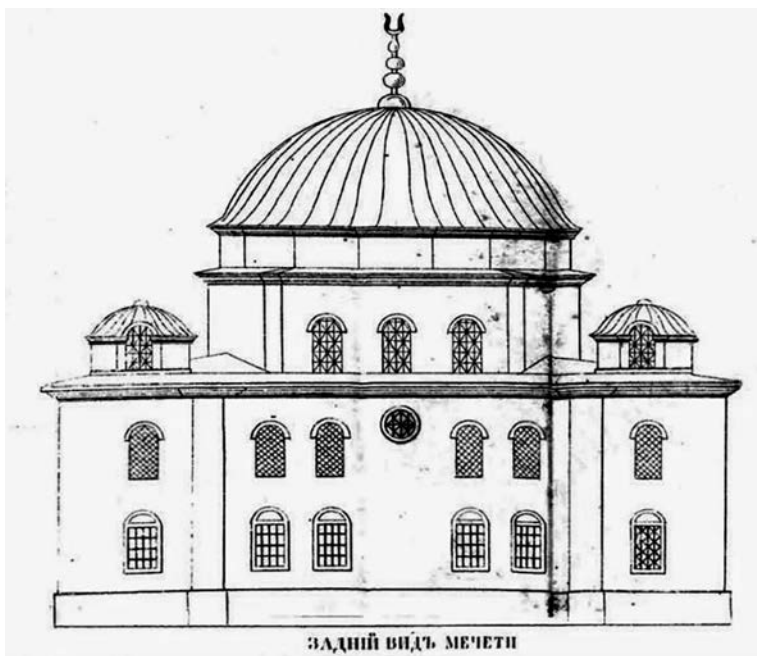

Рис. 8. Загальний вигляд мечеті Сулеймана (Біюк-Джамі) в Кефе з півдня. Креслення XIX ст.

У 1870-х на місці зруйнованої мечеті росіяни збудували православний собор Олександра Невського, однак і він простояв недовго, вже в 1933 році його дощенту зруйнували більшовики в рамках своєї кампанії по боротьбі з релігією.

Проводячі паралелі між мечеттю Сулеймана в Кефе та мечеттю валіде-султан у Хотинській фортеці пропонується до розгляду рукописний план 1814 року під назвою «Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніємъ произведенныхъ въ прошломъ 1813-мъ году фортификаціонныхъ и цивильныхъ работъ ...» [2, С.87], один з авторів – інженер-поручик Чернишов. На ньому мечеть валіде-султан позначена латинською літерою «М» під якою в експлікації зазначено «Церковъ во имя С-го Благовернаго князя Александра Невскаго».

Повертаючись до теми османської архітектурної спадщини в Феодосії, не можна обійти увагою ще одну мечеть – Муфті-Джамі. На відміну від мечеті Сулеймана, ця будівля збереглася до наших днів і нині є не тільки головною мечеттю Феодосії, а й єдиною вцілою в місті пам'яткою османської архітектури. Будівля у вигляді кубу мечеті Муфті-Джамі з куполом і мінаретом в османські часи піднімалася над центральною ринковою площею, до якої також примикали дві інших кращих будівлі міста: громадські лазні Ходжа-Сінана і мечеть Сулеймана.

Про мечеть Муфті-Джамі є записи у Кефінських податкових реєстрах XVII–XVIII століть, які перераховують міські квартали з їх мечетями. Про неї згадує, також, в своєму описі Криму Евлія Челебі. Він повідомляє про два написи: арабською і перською, що прикрашали вхід в мечеть зсередини і зовні.

Внутрішній напис був виконаний на мармуровій плиті арабською мовою золоченими літерами та містив наступний текст: «Начал строительство своим старанием с помощью Владыки помогающего. Муфтий, слуга шариата, у [дервишей ордена] Мевлеви руководитель в вопросах веры.

А он тот, имя которому – ничтожный Муса эш-Шериф. Это богоугодное сооружение будет в благоденствии, ибо построил он его для верующих.

Аллах милостиво принял службу его светлomu шариату. Он заложил фундамент и написал дату его основания: «Воистину благоденствовать будет обитель благочестивых!» [17].

Останній рядок – це не просто вигук, а хронограма, тобто, зашифрована буквами арабського алфавіту дата початку будівництва: 1032 (1622/23) рік.

Другий напис, перською мовою, знаходився біля дверей зовні:

«О, мусульманин, приди совершить намаз!

Аллах спаси от принуждения тебя к этому!

Подумай о времени создания этой молельни:

Дата его заключена в «желании молиться» [17].

Тут останні слова теж є хронограмою і вказують рік завершення будівництва: 1048 (1638/39).

Муфті-Джамі уникла сумної долі інших Кефінських мечетей, зруйнованих під час будівництва російської Феодосії, оскільки відразу після завоювання Кефе уряд віддав її будівлю під храм нечисленної вірменської громади. На старих гравюрах можна бачити, що на вершні мінарету при мечеті перероблено під дзвіницю, а на куполі стоїть хрест. Будівля виконувала функцію храму до 1930-х років (рис. 9).

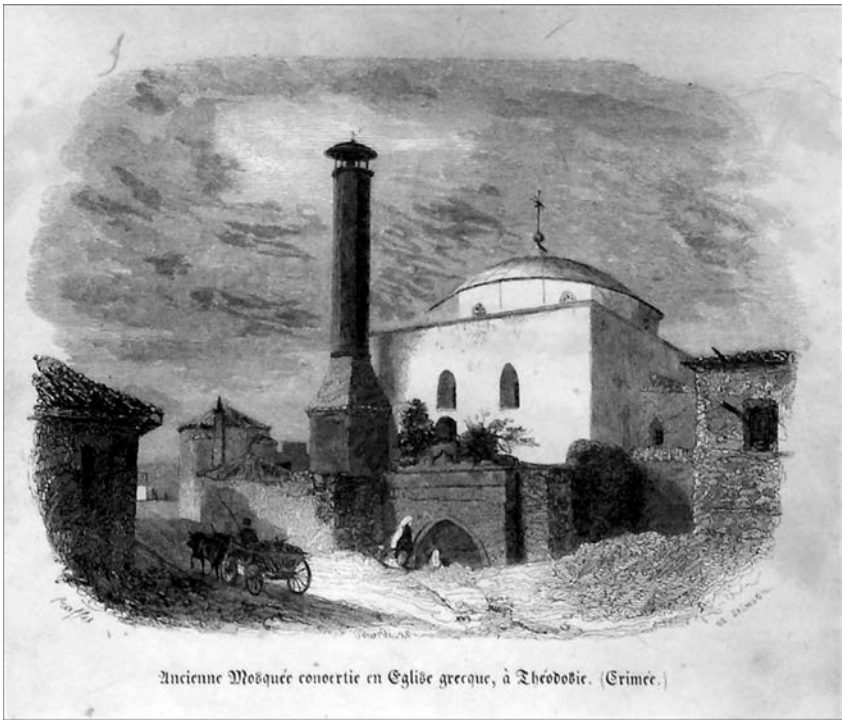

Рис. 9. Споруда мечеті Муфті-Джамі в Феодосії (гравюра 1837 р.)

В мечеті Муфті-Джамі в Феодосії як і в мечеті Джума Джамі в Євпаторії крім міхрабу в інтер'єрі є також два міхраби на фасаді по обидва боки від центрального входу.

В якості аналогій розглянемо ще декілька мечетей Криму, що збереглися.

В 14 кілометрах від сучасного Сімферополя (Ак-Месджід) знаходяться руїни середньовічного населеного пункту Ескі-Сарай (в перекладі з кримськотатарської «Старий палац»). Більшість будівель стародавнього поселення в даний час знаходяться в руїнах, але одна споруда збереглася досить добре – це стародавня мечеть в Ескі-Сарай. (рис. 10). Мечеть являє собою потужну споруду кубічної форми, висотою близько 10 метрів з товщиною стін не менше 1 метра. З південного боку до мечеті примикала ще одна невелика споруда, яка була малою мечеттю. Збереглися два міхраба, один в малій, а інший у великій мечеті. Існує версія, що мала мечеть призначалася для молитов калгі-султана, що представляється малоімовірним, враховуючи той факт, що резиденція калгі перебувала в Салгірці (район Ак-Месджід), на відстані більше 10 кілометрів [21].

Рис. 10. Мечеть XVII–XVIII ст. в Ескі-Сарай

Найбільш близькі по архітектурним формам до мечеті в Ескі-Сарай були молитовні будинки в селищі Колеч (Кёледж у Е.

Челебі) (рис. 11). і мечеть в Карагозі. Але, на жаль, в 50-і роки XX ст. ці споруди були повністю зруйновані. Обидві вони датуються XVII–XVIII ст.

Рис. 11. Мечеть XVII–XVIII ст. в селищі Колеч (знищена)

Беручи до уваги вищевикладене, нині нам залишається лише шкодувати про втрату такого цінного об'єкту культурної спадщини як мечеть валіде-султан яка могла б стати справжньою окрасою сьогоднішньої Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансар, 2007. – С. 222
2. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. 2018. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2018.– С. 31–87.
3. Вдовицька О. В. Архітектура й мистецтво східного середньовіччя: Візантія, Київська Русь, арабські країни. Навч. посібник. – Харків: ХНАМГ, 2010. – С. 78–79.
4. Виноградова В.А. Каптерева Т.П. Традиционное искусство Востока: терминологический словарь. Стародуб Т.Х. (под общ. ред.). – М.: Эллис Лак, 1997.
5. Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне причорномор'я. – Одеса, Гермес, 1997. – С. 13–20.
6. Евсюков В.В. Мифы о Вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – С. 177.
7. Ибрагимов И.А. Формирование архитектуры средневековой мечети на основе пространственной ориентации человека. Известия КазГАСУ, № 2 (12). Ибрагимов 2009, – С. 10.
8. Ислам от А до Я. А.А. Савинов (сост.) – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 148.
9. Ислам классический: энциклопедия, 2005. – С. 208.
10. Зеленков М.Ю. Мировые религии: история и современность. Учеб. Пособие. – М.: Юридический институт МИИТа, 2003. – С. 109–125.
11. Стародуб Т. Х. Сокровища исламской архитектуры. – М.: Белый город, 2004. – С. 91.
12. Кононенко, Е.И. Анатолийские мечети Великих Сельджуков: архитектурные и политические ориентиры. –М.: Искусствознавание № 3–4, 2015. – С. 140–160.
13. Кононенко, Е.И. Еще раз о «проблеме сельджукского искусства». Вестник СПбГУ. Серия 15. Искусствоведение 3, 2015. – С. 69–71.
14. Кононенко Е. И. Архитектура мечети как объект интерпретации. Т. VIII. Вып. 1. Вестник СПбГУ. Искусствоведение, 2018. – С. 115.

15. Ле Корбюзье. Путешествие на Восток. Предтеченский М. (Перевод с французского). – М.: Стройиздат, 1991. – С. 51–52.
16. Маньковская Л.Ю. 1991. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XXвв.). – Ташкент: Фан, 1980. – С. 102.
17. Мечеть Муфти-Джами в Кефе. – Режим доступа: <https://avdet.org/ru/2015/12/14/mechet-mufti-dzhami-v-kefe/> [Дата звернення 12 вересня 2019].
18. Мечеть султана Сулеймана (Биюк-Джами) в Кефе. Режим доступа <https://avdet.org/ru/2015/09/29/mechet-sultana-sulejmana-biyuk-dzhami-v-kefe/>[Дата звернення 12 вересня 2019].
19. Павлов Н.Л. Алтарь. Ступа. Храм: архаическое мироздание в архитектуре индоевропейцев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 127.
20. Панкова О. Средневековая мечеть – архитектурно-историческая и туристическая жемчужина Измаила. Добруджа на кръстопътя на историята. / Материали от научна конференция, посветена на 20 години от откриването на Исторически музей-Тутракан, 240 години от победата на Ал.В.Суворов при Тутракан, 135 години от Освобождението на България, 100 години от Междусъюзническата война и начало на организираното добруджанско движение – Тутракан, 2013.
21. Степанченко Александр специально для «Ислам в Украине». – Режим доступа: <https://islam.in.ua/ru/istoriya/v-akkermanskoj-kreposti-provedut-raskopki-drevney-osmanskoj-mecheti>. [Дата звернення 12 вересня 2019].
22. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. Губоглу М. (пер.) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том I. [online] – М.: Институт Востоковедения, 1964. – Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm> [Дата звернення 12 вересня 2019].
23. Шукуров Ш.М. Образ храма. – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – С. 123.

Роман Ковалюк
(м. Чернівці)

ТУРЕЦЬКО-ВЕНЕЦІАНСЬКА (1714-1718 рр.) ТА АВСТРО-ТУРЕЦЬКА (1716-1718 рр.) ВІЙНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ

У статті розкривається позиція Петра I щодо збройних протистоянь Османської імперії з Венецією та Австрією в контексті основних зовнішньополітичних інтересів російської держави.

Ключові слова: Османська імперія, Петро I, Євген Савойський, Пожаревацький мир.

Османська імперія займала значне місце в зовнішньополітичних розрахунках Петра I. Розпочавши війну проти Швеції, російський самодержиць намагався уникати конфліктів із турецькою державою, бо нове протистояння на півдні могло призвести до краху його планів на Балтиці. Тому, враховуючи особливості міжнародного становища Росії, важливо з'ясувати її позицію стосовно турецько-венеціанської (1714-1718 рр.) та австро-турецької (1716-1718 рр.) війн, в яких нещодавній ворог царя зіштовхнувся з його бувшими союзниками по Священній Лізі.

Велика турецька війна 1683-1699 рр. змінила уявлення європейців про Османську імперію як про державу-завойовника. Втративши значну частину своїх балканських володінь, турки більше десятиліття не наважувалися до спроб реваншу. У цей час Стамбул став одним із центрів європейської дипломатії, де послі державучасниць Війни за іспанську спадщину (1701-1714 рр.) та Великої Північної війни (1700-1721 рр.) намагались використати військову могутність турків у своїх інтересах. Незважаючи на їхню закостенілість у системі управління та військової організації, вони являли собою силу, яка могла суттєво вплинути на хід цих збройних конфліктів. Підтвердженням цьому став невдалий Прутський похід російських військ 1711 р., коли армія полтавських тріумфаторів була за крок до знищення турецькими військами, а сам Петро I мало не потрапив у полон.

Після цієї невдачі цар вирішив зосередити всі зусилля на боротьбі за Балтику. До того ж міжнародна обстановка в Європі змінилась не на користь Росії. Із завершенням Війни за іспанську спадщину Англія вже не приховувала свого незадоволення від її посилення, а Франція надала Швеції значну фінансову допомогу. Разом із Священною Римською імперією вони намагались досягти російсько-шведського миру при найменших поступках з боку шведів і таких же найменших здобутках росіян.

Паралельно дипломати цих держав у Стамбулі докладали чималих зусиль для розпалювання нової турецько-російської війни. Натомість Диван активно обговорював повернення Мореї та Далмації, які відійшли до Венеції за Карловицьким миром 1699 р. Ці території забезпечували великі фінансові надходження, а сама Республіка Святого Марка перебувала в глибокій кризі та не мала оборонних союзів. Виходячи з цього, Османська імперія 9 грудня 1714 р. оголосила Венеції війну [8, С. 402].

За свідченням англійського посла в Санкт-Петербурзі Дж. Менкензі Петро I отримав достовірні дані про початок війни 6 січня 1715 р. та «висловив надзвичайну радість з цього приводу» [9, С. 338-339]. Оскільки турецькі війська були зайняті боротьбою з венеціанцями, то Росія отримала можливість допомогти своєму союзнику польському королю Августу II зберегти престол у протистоянні з Тарногородською конфедерацією шляхти. Для цього Петро I увів війська на територію Речі Посполитої, що суперечило умовам російсько-турецького Адріанопольського миру 1713 р. У Стамбулі це сприйняли негативно, але султану був необхідний мир з Росією, тому Порта обмежилась лише незадоволенням.

Зухвалість росіян значною мірою компенсувалась успіхами турків у війні з Венецією. У перші місяці 1715 р. вони захопили Морею, частину Далмації та декілька Іонічних островів, чим забезпечили собі зручний плацдарм для можливого вторгнення в італійські та балканські володіння імператора Карла VI Габсбурга. Водночас у Відні ходили чутки про намір султана атакувати Трансільванію та Річ Посполиту, що насправді суперечило планам Ахмеда III, який не хотів щоб Османській імперії протистояла чергова коаліція [6, С. 276].

Турків лякало можливе повторення ситуації 1684 р., коли проти них виступила Ліга християнських держав у складі Священної Римської імперії, Речі Посполитої та Венеції, до яких у 1686 р. долучилася Московія. Остання через свого дипломатичного агента у 1715 р. повідомила Порту, що в її конфлікті з Венецією вона дотримуватиметься нейтралітету. Ця війна була вигідна для Росії, оскільки зайнятість військ Османської імперії у цьому протистоянні забезпечувала її південні землі від турецько-татарського вторгнення, що дозволило Петру I зосередити більше сил на війні проти Швеції, яку цар, з огляду на розорення війною та складне фінансове становище своєї держави, хотів швидко завершити.

Натомість імператор розпочав підготовку до війни з турками. До цього його підштовхував президент імперського Гофкригсрату принц Євген Савойський. Цей досвідчений полководець усвідомлював загрозу програту Венеції для безпеки імперії та спадкових володінь Габсбургів, саме тому під його впливом Карл VI уклав з Республікою Святого Марка оборонний союз та висунув у квітні 1716 р. султану ультиматум з вимогою повернути венеціанцям завоювані території та відшкодувати всі воєнні збитки [8, С. 402-403].

У цей час імператор хотів долучити до союзу Росію. У червні 1716 р. його посол граф Метч запропонував Петру I проект союзного договору [3, С.47], який, незважаючи на заманливу можливість реваншу за Прутський похід, був відхилений самодержцем. Вступ Священної Римської імперії у війну проти турків суттєво відволікав її увагу від балтійського протистояння, що було вигідно російському самодержцю. У травні 1716 р. він зумів добитись компромісу між Августом II і Тарногородською конфедерацією [7, С.314] та почав зосереджувати на півночі Німеччини свої війська для подальшої переправи в Скандинавію. Водночас цар добився згоди Османської імперії на скасування положення Адріанопольського миру, яке забороняло Росії мати дипломатичне представництво в турецькій державі [6, С.277].

Становище останньої з виступом проти неї Священної Римської імперії значно погіршилось. Імперські війська під керівництвом принца Савойського повністю розгромили турків під Петервардейн-ом 5 серпня 1716 р. і під Белградом 17 серпня 1717 р. та захо-

пили стратегічно важливі Тімішоару (1716 р.) і Белград (1717 р.). Від більшої поразки турків врятував збройний іспано-австрійський конфлікт в Італії, який пришвидшив початок мирних переговорів між султаном та імператором.

Петро I доволі негативно сприйняв інформацію про ці переговори. Зайнятість імператорських військ одночасною війною проти Туреччини та Іспанії була вигідна Росії, бо сприяла збільшенню її впливу на півночі Німеччини [3, С.63]. Натомість укладення миру за принципом «*uti possidetis*» не влаштувало царя, оскільки передбачало збереження за сторонами всіх завойованих територій. До спадкових володінь Габсбургів мали відійти Сербія, Валахія, Банат, значна частина Боснії та всі підконтрольні османам угорські землі [8, С.373].

Таке посилення Габсбургів не відповідало зовнішньополітичним інтересам Росії. У наказі до свого посла в Гаазі князя Куракіна від 28 квітня 1718 р. Петро I дав йому завдання висловити незадоволення вищим посадовим особам республіки щодо голландського посередництва в австро-турецьких мирних переговорах. Самодержиць зазначав, що посилення Габсбургів призведе до загрози сусіднім з ними державам та радив князю пригадати ратпенсіонарію Гейнсіусу, як він при їхній зустрічі виражав царю занепокоєння щодо збільшення могутності Карла VI, а після цього висловити здивування, що зараз республіка йому сприяє. На думку Петра I, посилення імператора створить загрозу безпеці Республіки Об'єднаних провінцій, бо вигідно примирившись із турками та захистивши від іспанців свої володіння в Італії, він зосередить свою політику на Південних Нідерландах та відбере у Голландії так званий «Бар'єр» [2, С. 63-65]. Останній, являв собою лінію фортець, які за Утрехтським (1712 р.) та Раштадтським (1714 р.) мирними договорами мали відійти голландцям для забезпечення захисту їхнього південного кордону.

Незважаючи на зусилля Куракіна, Голландія не зайняла протурецьку позицію. 21 липня 1718 р. було підписано Пожаревацький мир. Відповідно до його умов Карл VI приєднав до своїх спадкових володінь усі завойовані імперськими військами території, а Венеція втратила Морею, яка відійшла до Османської імперії [5, С.405].

Цікавим є те, що під час війни на стороні Венеції воювали два 50-ти гарматні російські кораблі [8, С. 232-233] та 27 російських дворян у якості гардемарин на венеціанських бойових галерах [1, С. 3; 4, С. 216; 10, С.16]. Можливо, це пояснюється тим, що Петро I не полишав планів щодо закріплення Росії на чорноморському узбережжі та мав намір перейняти досвід венеціанського флоту, який часто перемагав морські сили Османської імперії.

Отже, зайнятість турків боротьбою з венеціано-австрійськими військами дала можливість Петру I допомогти своєму союзнику польському королю Августу II утриматись на престолі Речі Посполитої, а бажання султана Ахмеда III уникати конфліктів з Росією було використано царем для скасування деяких невігідних для Московії умов Адріанопольського миру 1713 р. та зосередження більше сил у війні проти Швеції.

Джерела та література:

1. Архив кн. Ф.А. Куракина: В 10 кн. / под ред. М.И. Семевскаго. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, Екатерин. кан., д. №80, 1890. – Кн. 1. – 387 с.
2. Архив кн. Ф.А. Куракина: В 10 кн. / под ред. М.И. Семевскаго. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, Екатерин. кан., д. №80, 1892. – Кн. 3. – 451 с.
3. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России: В 4 ч. / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, Воздвиженка, Крестовоздвиж. пер., д. Лисснера, 1894. – Ч. 1: Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания. – 304 с.
4. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России: В 4 ч. / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, Воздвиженка, Крестовоздвиж. пер., д. Лисснера, 1896. – Ч. 2: Германия и Италия. – 272 с.
5. Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи / Пер. с англ. М. Пальникова / Л. Кинросс. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – 696 с.
6. Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны / Т.К. Крылова // Исторические записки. – Т. 10. – М.: Изд. акад. наук СССР, 1941. – 301 с.

7. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого / Н.Н. Молчанов. – М: Международные отношения, 1991. – 448 с.
8. Сборник Императорского Русского Исторического общества: В 148 т. – СПб.: 1881. – Т. 34. – 560 с.
9. Сборник Императорского Русского Исторического общества: В 148 т. – СПб.: 1888. – Т. 61. – 610 с.
10. Ястребов А.О. Обзор русско-венецианских отношений в эпоху Петра I (1695-1722 гг.) / А.О. Ястребов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2015. – №3. – С. 13-23.

Тетяна Немічева, Марина Яцюк
(м. Хотин)

ДИТЯЧИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОПИС, АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Стаття присвячена опису на введенню у науковий обіг відомостей про унікальне дитяче поховання XVII ст. знайдене під час ремонтно-реставраційних робіт у Замковій церкві XV-XVIII ст. Хотинської фортеці.

Ключові слова: Хотинська фортеця, Замкова церква XV-XVIII ст., поховання, тканина, камка.

Без перебільшення унікальною знахідкою, що зберігається у музейному фонді Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» являється дитячий поховальний комплекс XVII ст., який було виявлено під час ремонтно-реставраційних робіт, у 80-х рр. XX ст. Поховання знайдено у північно-західному куті нижньої частини пілястри Замкової церкви XV-XVIII ст., що була підпиляна і утворювала нішу, де знаходилась невелика дерев'яна домовина з людськими рештками. Нажаль, науковців присутніх у момент відкриття поховання не було, і тому, залишки поточеної шашілем домовини з рештками поховання перенесли до фортечної башти, де вони перебували певний період. У 1990 р. комплекс було передано до Чернівецького обласного художнього музею. [5, С.351]

У 2010 році поховальний комплекс переданий на тимчасове зберігання до Заповідника. У 2017 році за зверненням ДІАЗ «Хотинська фортеця» до Міністерства культури України та рішенням Фондово-закупівельної комісії Чернівецького обласного художнього музею (протокол № 94 від 28.09.2017 р.) даний комплекс було передано на постійне зберігання до Заповідника. У 2019 році, прийнято до основного фонду Заповідника інв. №1500-19/К-І-1.

Попередньо, поховальний комплекс було досліджено працівниками Чернівецького художнього музею. Зокрема В.П. Бордіян, яка під час огляду решток та одягу зробила припущення, що небіжчицею була дівчинка віком до 5 років. Зазначений висновок підтвер-

дився після прочитання написів на плащаниці: небіжчицею виявилась Єлизавета, дочка стольника Василя Лозинського, яка померла 1 липня 1611 року. [5, С.351]

Після передачі поховального комплексу до музейного фонду Заповідника виникла необхідність у всебічному дослідженні пам'ятки: детальному описі комплексу, його інтерпретації, пошуку аналогій. Важливим моментом є введення у науковий обіг висновків зазначеного дослідження.

Попередньо дослідження поховального комплексу, у 2010 році, проводила Ю.В. Мисько, нею було з'ясовано родину історію померлої дівчинки. Отже на початку XVII ст. Хотинським перкалабом був призначений Георгій Излозяну, про що згадується у грамоті Костянтина Могили від 1 травня 1609 року. Разом із дружиною Христею Катарату вони володіли селом Лозяни у волості Дорохой. Всі їхні діти досягли високого соціального статусу у тогочасному суспільстві: донька Єлизавета стала дружиною молдавського господаря Єремії Могили, сини Петрашку – урядником в Ботошанах, а Василь – стольником у Хотині, що підтверджується грамотами Костянтина Могили від 4 лютого та 20 червня 1609 року. Померла дівчинка Єлизавета, очевидно названа на честь своєї знатної тітки, була донькою стольника Василя Лозинського і відповідно онучкою перкалаба Георгія Излозян. [5, С.353]

Слід відзначити, що Василь Лозинський мав погану репутацію, займався насильством і грабунками, однак довгий час залишався непокараним через наближеність до родини господаря. Проте, за відомостями з Кам'янецької хроніки: «Року 1062 [1613], листопада 18[28], неділя. Ханський вбив Лозинського, сина начальника фортеці Хотин, брата домни». [5, С.355]

Про причини смерті дівчинки, у письмових джерелах, інформація відсутня. Чому її поховали у Замковій церкві теж невідомо. Але за традиціями, які збереглись ще з часів Русі померлих ділили на два типи: батьки – що померли від віку та старості – пращури, які з'являлись до своїх нащадків в поминальні дні, по особливому запрошенню, та мертві чи «заложені», – які померли раніше часу, раптово чи насильницькою смертю. Останні, вважалось, мешкали на місці своєї смерті чи біля могили, зберігали здатність до пере-

сування і шкодили живим. Тому, зазвичай, їх ховали за особливими традиціями, щоб померлі приєднувались до своїх пращурів. [6, С.153-154]

До того ж, спираючись на християнські традиції середньовіччя, поховання в межах сакральних споруд – церков, костелів та монастирів було доволі розповсюдженою практикою. Шляхта вважала, що заповідаючи релігійним установам кошти, інколи досить значні, нерухоме й рухоме майно та обумовлюючи своє поховання у цих храмах, вона гарантує собі достойне потойбічне життя. [7, С.122]

За давньоруськими традиціями поховання здійснювали в західній частині храму. Згідно із сакральною структурою членування храмового простору, східна частина церкви сприймалась як місце перебування Христа, уособлення світлого духовного начала, а протилежна, західна, – як зосередження суто земних та мирських сенсів буття. Тому західний простір сприймався як належне місце для поховання. [8, С.62] Отже розташування поховального комплексу у північно-західному куті церкви підтверджує дотримання християнських традицій і релігійних уявлення того часу.

*Рис.1. Комплекс дитячого поховання XVII ст.
із Замкової церкви XVIII ст. Хотинської фортеці*

Важливим у дослідженні є аналіз не лише місця розташування поховального комплексу чи родової історії померлої, а і опис та інтерпретація збережених складових матеріальних залишків поховання. Отже до складу комплексу входять (Рис.1): плащаниця 1611 р., з італійської камки коричневого кольору з розписом Голгофський Хрест та написами; каптан з вишневого атласу з гудзиками із шнуру; чеpecь-чільце з атласу; покрив та наволочка до подушки тканини темно-вишневого кольору. Окрім того збереглися струхлявілі залишки дерев'яної домовини та залишки кістяка померлої.

Найбільш інформативною складовою поховального комплексу, безперечно, є плащаниця із камки, яка містить написи та зображення (Рис.2).

*Рис.2. Плащаниця 1611 р. з італійської камки
(Комплекс дитячого поховання XVII ст.)*

По центру досить чітко зображено Голгофський хрест у супроводі опису і посоху. У верхній частині по кутах проглядаються два сонячних диски з людськими обличчями, а під ременами хреста наведена абрєвіатура «ІНЦІ» (Ісус Назаретський цар Іудейський). З обох боків хреста у п'ять рядів розмішений напис більш світлими кириличними літерами висотою 3 – 3,5 см. Він може бути прочитаний як: «Прєстави[с]я раба Б[о]жія Єлизавєта, дщє[р] п[а]на

Василіє Лози[н]ській, сто[л]ник ве[р]ним обітезем в м[и]сци по[до]лско[м] (або полско[м]) в ле[то] 7120 м[є]с[я]ца ію[ля] 1 дня».

Колір поховальної плащаниці важко встановити. Час впливає на збереженість тканин, вони втрачають свої властивості. Тепер – це жовто-коричнева тканина, наближена до вишневого кольору, італійська камка, з тканим рослинно-геометричним орнаментом. Загальні розміри плащаниці – 1×0,5 м, прикрашена плащаниця зелено- та жовто-коричневими китицями. Збереглися 10 симетрично розташованих китиць.

Камка з якої зроблено плащаницю відноситься до шовкових тканин, які згадуються в багатьох джерелах XV-XVI ст. Це шовкова кольорова тканина з тканим орнаментом. Згідно з Персидсько-арабсько-англійським словником Френсіса Джонсона (виданого в Лондані 1852 р.) в перській мові «камха» значить дамаський шовк одного кольору. В письмових джерелах часто зустрічаються різновиди тканини «камка червчата», «камка бурська», «камка александрійская на золоте». [10, С. 335].

Важливим елементом поховального комплексу є каптан з вишневого атласу з гудзиками і петлями зі шнура (Рис. 3).

Рис.3. Каптан з вишневого атласу
(Комплекс дитячого поховання XVII ст.)

Крій каптана повністю відповідає середньовічному бароковому стилю: нижня частина розширена у вигляді спідниці, у верхній (погрудній) звуженій частині одним рядом розміщено декоративні гудзики, що скручені із шнура (Рис. 4). Навпроти них теж одним рядом розміщено декоративні, шиті із шнуру, вручну, петлі. Досить довгі та вузькі рукава із розрізами в нижній частині пройми, близько 0,55 м при загальній довжині одєжини 0,6 м з шириною у плечовій частині 0,25 м. Розміри каптана, вкотре доводять, що це дитяче поховання. Питання моди дитячого одягу пізнього середньовіччя досить складне. Для найменших діток взагалі не існувало одягу, для старших шили туніку або вільну сукню, наче спадаючий балдахін. Причому таке вбрання не мало статевих відмінностей: одягали в нього і хлопчиків і дівчат. Прикрасами могли бути вишивки, гаптування, нашивки шнурів, китиці та помпони.

*Рис. 4. Оздоблення каптана
(Комплекс дитячого поховання XVII ст.)*

В кінці XVI та на початку XVII ст. законодавцем мод для еліти на історичних територіях України була шляхта Речі Посполитої. Стилістично костюм, як і будь-який інший вид тогочасного мистецтва, відповідав канонам бароко. Пишність вбрання, перш за все, виявлялась в надзвичайно різноманітному асортименті тканин, які

використовувалися для пошиття одягу. Одяг виготовлявся переважно з імпортованих матеріалів – сукна, шовку, шкіри, хутра. [10, С. 330]

Найбільш популярними тканинами були шовкові. Вони йшли на пошиття верхнього парадного одягу. У назвах атласи і шовки розрізнялися за кольором та за місцем і технологією виготовлення, у джерелах згадуються: атлас «брунатний», атлас чорний, атлас «на золоте венецький» атлас «оксамиту на золоте». Серед переліку імпортованих тканин з Польщі та Німеччини були «атлас на золоте венецький» та «атлас оксамиту на золоте». Під назвою «венецький», тобто венеціанський, треба розуміти високоякісні атласи взагалі італійського виробництва, які майже ніколи не мали візерунків, тобто були гладенькими. [10, С. 331].

За дослідженнями Мисько Ю.В. та Касьяненко В.І. було визначено, що одяг з поховального комплексу виготовлено з дороговартісного італійського атласу.

Ще одним елементом, що відноситься до одягу небіжчиці, являється фрагментарно збережений чепець-чільце (Рис. 5).

*Рис. 5. Фрагментовані рештки головного убору – чепця-чільця
(Комплекс дитячого поховання XVII ст.)*

Головний убір знайдений в поховальному комплексі Єлизавети Лозинської – це чепець-чільце, який представляє собою видовжену,

близько 0,40 м, жовту атласну стрічку оздоблену зелено- та жовто-коричневими китицями (Рис. 5). Окрім того, збереглися залишки скручених шнурів, які, ймовірно, були сіточкою до чепця (кибабки) (Рис. 6).

Рис. 6. Фрагменти скручених шнурів головного убору – чепця-чільця (Комплекс дитячого поховання XVII ст.)

За італійською модою головних уборів XVII ст. існував так званий «браний чепець» (сплетений чарунками – сіточкою) (Рис. 7). Він являв собою стрічку, до якої кріпилась виплетена та оздоблена сіточка, в неї збиралось або запліталось довге волосся. Виготовляли такі чепці з різних матеріалів: атлас, шовк, льон та навіть полотно. Такий спосіб «забирання» волосся на теренах України був популярним до початку XX ст., лиш з тією різницею, що зверху такий чепець ще й покривався оздобленою наміткою. [12, С. 315]

Рис. 7. Гравюра 1505 р., Abbey of Monte Oliveto

До досліджуваного комплексу дитячого поховання також відносяться покрив та наволочка до подушки з тканини темно-вишневого кольору (Рис. 8, 9).

Рис. 8. Покров (Комплекс дитячого поховання XVII ст.)

Покров – застаріла назва покривала, символ заступництва, захисту. У похованнях, після того як покійного було підготовлено та покладено у труну його покривали спеціальною «покривкою» (покрив, саван). Поки труна була відкритою – покривали до грудей; перед похованням покрив розгортали на довжину тіла. [9, С. 40]. Наявності такого атрибуту й до тепер вимагають церковні канони.

Покров та наволочка від подушки з комплексу поховання Єлизавети Лозинської є характерною та невід’ємною складовою поховальної обрядовості. Взагалі, згідно з християнськими традиціями подушка як і покрив були обов’язковими елементами при похованні. Покров свідчить про те, що покійниця була невеликого зросту – зовсім дитина, років 5-6 від народження.

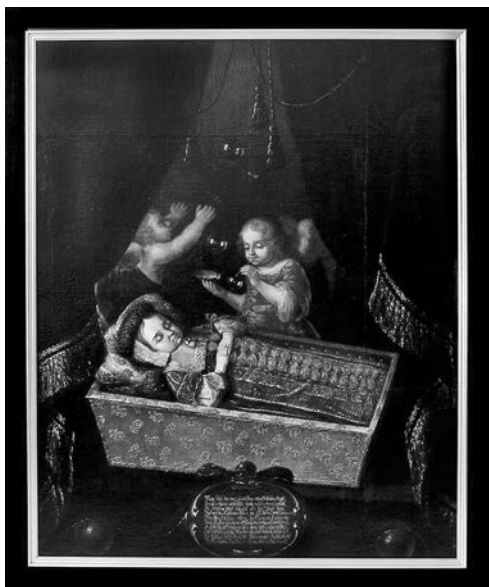
Наволочка скоріш за все була заповнена сухими травами. Наскільки відомо, для покійників споряджали солом’яну подушку. Вона дозволяла правильно розмістити покійника і фіксувала напрямок голови, дещо піднімаючи її над труною, щоб було видно обличчя покійного.

*Рис. 9. Наволочка до подушки
(Комплекс дитячого поховання XVII ст.)*

Що стосується загального вигляду досліджуваного поховання, то його можна встановити за аналогічними надгробними чи посмертними портретами, що побутували у середовищі європейської еліти епохи середньовіччя (Рис. 10).

Завершуючи аналіз дитячого поховального комплексу XVII ст. знайденого у Замковій церкві XV-XVIII ст. Хотинської фортеці, необхідно зауважити, що це унікальне і надзвичайно цінне історичне джерело, яке потребує подальших фахових досліджень та реставрації.

*Рис. 10 Посмертний портрет
Іоанна Георга Саксен-Цейцського
(1665-1666)*

Джерела та література:

1. Пивоваров С.В. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр.// Матеріали науково-практичної конференції – Чернівці, Вид-во «Прут», 2003. – С.30.
2. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези – Хотин, 2011. – С.14-15.
3. Будзан Д.Ф. Хотинська фортеця в дослідженнях Б.О. Тимошука// Матеріали науково-практичної конференції – Хотин, 2018. – С.132-133.
4. Михайлина Л.П. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця» історія створення та перспективи розвитку// Матеріали Міжнародної наукової конференції – Чернівці-Хотин, 2011. – С.148-149.
5. Мисько Ю. В. Замкова церква Хотинської фортеці//Археологічні студії, випуск 4 – Чернівці, Зелена Буковина, 2010 – С. 351-355.
6. Грузнова Е.Б. Похоронные обычаи на руси в конце XV–XVI вв.//Вестник Санкт-Петербургского университета Сер, вып. 3, 2005 – С. 153-154.
7. Кулаковський П.М. Острозькі храми як місця поховання князів і шляхти у першій половині XVII ст.//Наукові записки, випуск 5 – 2011 – С.122.
8. Іванкін В.Г. Християнський поховальний обряд населення Давньоруського Києва (XI – XIII ст.)//Археологія №3, 2008 – С. 62-70.
9. Красько Н. Текстильні вироби у поховальній обрядовості болгар України та Метрополії (компаративні студії)//Народна творчість та етнологія, вип. 4, 2011 – С. 40.
10. Косміна О. Вбрання української еліти XVII-XVIII ст.//Соціум. Альманах соціальної історії, випуск 11-12, 2015 – С. 330-335.
11. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Передмова//Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – Київ, 1990 – С. 7-8.
12. Шевага Ю. Одяг української шляхти першої половини XVII ст. у світлі інвентарів рухомості з документів ЦДІА у Львові.//

Збірник наукових праць, том 2 (36). Питання стародавньої та середньовічної історії – Чернівці, Вид-во «Друк Арт», 2013 – С. 315.

13. Попружна А. В. Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. / А. В. Попружна // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 281-287.

Іваночко Альона
(м. Хотин)

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАЧАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЗГІДНО ВІРУВАНЬ МУСУЛЬМАН

Стаття присвячена вивченню використання води в повсякденному житті мусульман, а також пристосуванню Хотинської фортеці до релігійних потреб мусульман Османської імперії.

Ключові слова: чешме, хамам, гусль, вуду, кумган, наджаса, мутлак, мукаяд, кібла, фікх.

Вивчаючи плани Хотинської фортеці XVIII ст., періоду Османської імперії, одразу ж впадає в око щільна забудова. Різноманітні укріплення, військові, адміністративні будівлі та споруди культового призначення, які займали всю територію нової фортеці та передмістя. Згідно досліджень Махіра Айдин, в статті «Крепости турецької імперії», Хотинська фортеця у XVIII ст. належала до групи так званих великих фортець, до того ж, разом з Очаківською і Бендерською, була частиною лінії оборони яка існувала на протязі декількох століть, і займала особливе місце в системі оборони. [9, с.104] Саме тому її забудова мала відповідати всім вимогам часу і задовольняти потреби віруючих мусульман. Військових та цивільних мешканців фортеці потрібно було забезпечити житлом, зброєю, припасами їжі і водою, до якої у мусульман особливе ставлення.

Про те, що вода дійсно відігравала важливу роль для всіх жителів Хотинської фортеці і міста свідчить той факт, що на планах фортеці можна нарахувати 15 фонталів (або ж з турецької чешме) та п'ять лазень. Чешме (*Çeşme* в перекладі з турецької джерело) – це водозабірна колонка часто у вигляді павільйону з фасадним декором, або пристінний фонтан, водопровідний кран оформлений аркою. До чешме вода стікала по трубам самопливом від криниць.

Вперше підраховано та локалізовано фонтали Хотинської фортеці у статті «Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII ст.»

Д.В. Познякава. У своїй роботі він порівнює декілька планів та підсумовує виявленні та локалізовані об'єкти забудови XVIII ст. у таблиці, де наводить загальний перелік і місцезосташування споруд. [5, с.37-38]

Ці плани, разом з іншими, а також картини і замальовки, входять до альбому «Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани». Так на «Плане Хотинской крепости с минами для подрывания» Данієля де Боскета 1739 року [1, с.32] можна помітити чотири чешме, а на «Плане Хотинской крепости в Молдавии» 1769 року Романа Качилова [1, с.45] фіксується вже одинадцять чешме і три лазні. В «Турецком описании 1740 г.» читаємо про дві лазні на території нової фортеці, криницю біля мечеті валіде-султан і джерело в замку. Описуючи середмістя автор згадує ще дев'ять лазень, а також велику кількість джерел з чистою водою. [18]

Археологічні розкопки на території Хотинської фортеці неодноразово підтверджували наявність облаштованого водопостачання. Так, під час досліджень руїн мечеті валіде-султан, знайдено рештки керамічних водогінних труб. У археологічному звіті за 2004 рік зазначається що: «Прямо над зводом (підвалу) пролягав водогін, про що свідчать керамічні водогінні труби, які простежуються в його обвалі». [3, с.4] У звіті науково-рятивних археологічних досліджень за 2005 рік зазначено, що: значний інтерес викликають цілий екземпляр і уламки керамічних водопровідних труб, знайдених у підвалі № 4, їх значна концентрація може говорити про підведення до мечеті води. Проте простежити рештки водогону не вдалося через його повну руйнацію за межами мечеті. [4, с.6] Варто зазначити, що знайдені труби та їх фрагменти зберігаються у музейному фонді ДІАЗ «Хотинська фортеця».

Про керамічні труби згадує у своїх працях і Б. О. Тимошук. Зокрема у його статті «Середньовічний Хотин», він згадує що: «...уламки рур глиняного водогону – часта знахідка в усіх розкопках на території фортеці». Щоправда він вважав, що це комунікації молдавського періоду, які було поруйновано під час пізніших перебудов. [7, с.35]

Схожі водогоні труби знайдені і в інших фортецях. Так, в Судацькій фортеці вони були довжиною 50 см, вставлялись одна в одну,

шви промашувались, а діяли вони згідно з принципом посудин що сполучаються. По таким трубам вода постачалась від джерел у цистерни для зберігання. [8]

Також потужний водогін знайдено в фортеці Ізмаїл. Від криниці, яка накопичувала воду, проводили водогін, що поступово понижувався. Від головного водогону відходили вузькі «канати». Через кожні 500 метрів виводили вентиляційні шахти для обслуговування спеціальним персоналом – «канатчиками». Водогін був облицьований каменем. Під невеликим тиском вода текла до найвіддаленіших точок. [15] Тобто, такого роду водогінні труби постачали воду до місця призначення, чи то чешме, чи то лазня, чи водозабірна цистерна.

Рис. 1. Studnia pod Chocimiem поштівка 1876 року

Зі статті Ekrem Buğra Ekinçi «Historic fountains and water culture in Ottoman Istanbul» дізнаємося, на прикладі Стамбулу, що фонтали були різними залежно від їх призначення. В палацах чи будинках вельмож були настінні фонтали, часто їх будували в дворі або в саду. Фонтали також будували окремо від будинків та мечетей. В різних районах міста були фонтали які забезпечували потреби населення: для пиття, їжі, купання, прання і тд. Фонтали ранніх періодів були схожі між собою. Всі вони були побудовані з тесаного каменю, мали один чи декілька кранів, водозабірну ємність для напоювання худоби, дах з черепиці. [17] Пізніше почали використовувати мармур, робити їх багатограними, а фасади прикрашати.

Достеменно про вигляд чешме на території Хотинщини нажаль невідомо, однак пролити світло може польська поштівка 1876 року (рис. 1) на якій зображена Studnia pod Chocimiem. Студня дійсно дуже нагадує турецьку чешме, єдина відмінність увінчання хрестом. Лише одна чешме збереглась на виїзді з Хотина по дорозі на с. Атаки. Місцеві жителі її так і називають «чешма» (рис. 2).

Рис. 2. Чешме на виїзді з Хотина. Сучасний вигляд

Аналізуючи вищезгадані плани Хотинської фортеці можна відзначити, що чешме розташовуються біля мечетей, палацу коменданта або ж рівномірно по території фортеці щоб забезпечити військо. [1]

Така кількість і розташування джерел з водою продиктована саме з релігійних міркувань, адже чистота тіла для мусульманина така ж важлива як чистота духовна. Коран розглядає очищення як частину ритуалу, яке може бути здійснено лише чистою, бажано протічною водою. А так як мусульмани моляться 5 разів на день, і омити тіло перед намасом (молитвою) обов'язкова процедура, то чисельні фонтали і лазні слугували для цих цілей.

Щоденний ритуал мусульманина жорстко регулювався. Основним джерелом яке пояснює правила поведінки мусульман, в тому числі підтримка тіла в чистоті є фікх – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман. Джерелами фікху є Коран, сунна, іджма (погоджена думка ісламських вчених з різних питань), кияс (судження за аналогією).

В Корані чітко сказано: *«Воистину Аллах любить каючихся и любит очищающихся»*. [12] Очищення або ж тахарат – це чітко встановлена послідовність дій щоб увійти в стан ритуальної чистоти. Ритуальна чистота – це не просто гігієна, це духовний і фізичний стан мусульманина, обов'язковий для здійснення молитви. В стані нечистоти віруючий не має права:

- читати і торкатися до Священного Корану;
- виконувати намаз;
- відвідувати мечеть;
- здійснювати обхід навколо Кааби.

Розрізняють внутрішній (очищення душі) і зовнішній (очищення тіла, одягу, взуття, дому і тд) тахарат.

Тарихат включає як повне омовіння всього тіла – гуслъ (гусл), так і мале омовіння – вуду (чи вузу) згідно якого мили обличчя, руки та стопи. Однак, окрім цього, кожен мусульманин чи мусульманка повинні обов'язково здійснювати істінджа – омовіння чи очищення геніталій після походу в туалет. Воно також є обов'язковим і без нього допуску до намасу немає. Саме тому в кожному туалеті стояв кумган чи афтафа – глечик з довгим вузькогорлим носиком і рукою для омовіння.

Рис. 3. Зображення глечика на північнозахідній стіні Хотинського замку

Символ кумгану зображений на північнозахідній стіні Замку червоним кольором (рис. 3). Вважається, що це символ очищення. Такого ж типу символи можна зустріти на турецькій криниці в Тамані, які вказують на наявність води (рис. 4).

Рис. 4. Турецькій криниці в Тамані. Сучасний вигляд

Тобто, можливо символ вказує на чешме які були розташовані навпроти замку, а на водовідвідну трубу яка розташована над символом. Під час археологічних робіт у внутрішньому дворі Замку, між палацом коменданта і північною вежею, виявили рештки будівлі 5,2 на 3,85 м. Споруда складалась з двох приміщень, підлога була викладена із пласких кам'яних плит нахилених до центру де знаходився кам'яний жолоб з поздовжніми отворами. С.В. Пивоваров припустив що це рештки турецької лазні XVIII ст. [4. 22-23]

Звісно ж, для того, щоб перебувати у стані «Ритуальної чистоти» необхідно не тільки здійснювати омовіння, а ще й знати що його порушує.

Найперше, про що варто говорити розглядаючи ритуальну чистоту – це туалетний етикет, тобто правила відвідування туалетної кімнати. Навіть ця, здавалося б проста процедура має ряд правил:

- Не брати з собою Коран чи щось зі священним писанням;
- Підкотити штани, зняти зайвий одяг (щоб не забруднити);
- Не розмовляти без потреби;
- Заходити з лівої ноги а виходити з правої;
- Справляти потреби сидячи;
- Не повертатись спиною чи передом до *кібли* (напрямок на Мекку);
- Здійснити *істібра* (для чоловіків процедура очищення від залишків сечі);
- Омитися.

До туалетної кімнати були головні вимоги – це усамітнення і правильне виведення нечистот. Відділившись від тіла людини нечистота залишається нечистотою і може осквернити іншого мусульманина. [16] Тому важливо правильно облаштувати туалетні кімнати.

Зазвичай туалет це глибока яма повністю покрита дошками, за винятком щілини для випорожнення. Спорудження закрито з усіх боків і обладнано дахом. Справа (від входу) знаходиться глечик з водою, а зліва папір чи глиняні камінці для обтирання. Після заповнення ями, вона закопується і поруч викопується нова, або ж будують спеціальні асенізаційні ями. [12]

У статті Махіра Айдин зазначається, що в турецьких фортецях були військові казарми з прилаштованими кухнями і туалетами. В Хотині автор згадує вісімнадцять військових казарм розміром 53 на 19 м. На прикладі однієї казарми він описує два туалети розмірами 3м на 3м і асенізаційні криниці розмірами 3м на 3м об'ємом 12,75 м. [9, с.121]

Після дефекації необхідно здійснити ритуал істінджа очищення геніталій від нечистот. Істінджа здійснюється водою з афтафи чи кумгану. Омиватися потрібно лівою рукою а лити воду правою. [12]

До нечистот – наджаса відносять не лише продукти життєдіяльності людини, а й деяких тварин. Також до важких нечистот відносять кров, сперму, піт, вино, мертвечину, свиню, собаку. До легких нечистот відноситься послід домашніх тварин, хижих птахів.

Наступним кроком для підтримання ритуальної чистоти є *вуду* або ж мале омовіння. Процедура виконання *вуду*:

- Оголосити Аллаху намір здійснити омовіння;
- Сказати слова «Іменем Аллаха Милостивого і Милосердного»;
- Вимити кисті рук до зап'ясть промиваючи ділянки між пальцями (почати з правої руки);
- Прополоскати рот (воду підносити правою рукою);
- Промити носові пазухи;
- Вимити обличчя тричі;
- Вимити руки до ліктів (промивається з по три рази від зап'ястя до ліктьового згину);
- Протерти голову, шию і вуха: вологими долонями необхідно протерти волосся, після цього вуха, а після цього пройтися по шії;
- Очистити стопи: по три рази промиваються ступні до щиколоток, включаючи ділянки між пальцями починаючи з правої ноги. Якщо на ногах є спеціальне шкіряне взуття його можна просто протерти. [11]

Однак важливо не тільки в правильній послідовності здійснювати омовіння, а ще й правильною водою, тобто чистою. У мусульман чітко прописано якою водою здійснювати омовіння можна, якою не бажано, а якою не можна. З точки зору фікха вода буває «мутлак» і «мукаяд».

Мутлак – це природна вода: дощова, тала, озерна, річкова, морська, джерельна і кринична вода, яка ні з чим не змішана. Вода Мутлак може бути п'яти видів:

1. Абсолютно чиста і очищаюча вода. До неї відносяться води природних джерел, морів, річок, а також ґрунтові та дощові води.
2. Вода чиста, але використання якої небажано. Це вода невеликого обсягу, з якої пили домашні тварини, наприклад кішка, курка або хижі птахи, наприклад, сокіл, яструб. Якщо немає іншої, то використання такої води дозволяється.
3. Вода чиста сама по собі, але не очищаюча (тобто вода, якою вже здійснили омовіння).
4. Сумнівна вода – це вода, з якої пили осел чи мул. Така вода придатна для очищення від нечистот (істинджа), але нею не здійснюють омовіння. Але якщо немає іншої води, то нею можна зробити омовіння, але потім робиться таямум – сухе омовіння піском, тому що чистота такої води сумнівна
5. Нечиста вода. Якщо в невелику ємність з водою потрапила якась нечистота або скверна, то вода є нечистою. Попадання невеликої кількості скверни, яка не змінила свій смак, або колір або запах, не робить воду нечистою.

Мукайяд – чиста, але не очищаюча вода. Це, наприклад, сік фруктів (виноградний, кавуновий). Вода, змішана з чим-небудь чистим, наприклад, з молоком, чаєм, кавою. Водою Мукайяд не здійснюється ні гусуль, ні вуду. [12]

Що ж до повного омовіння, то для цього використовували турецькі лазні – *хамами*. Саме слово «хамам» – арабське, означає «гріти», «поширювати тепло».

Похід у лазню для мусульман це подія якій приділяли велику увагу. Першою лазнею, на яку одразу ж звертаємо увагу – це лазня навпроти мечеті валіде-султан (рис. 5).

Згідно планів вона була найбільшою і мала класичну будову, про що свідчить купол з віконечками в центрі. Такий купол розміщувався над кімнатою *hararet* («харарет» гаряча кімната) з найвищою температурою та теплою підлогою. Опалення найчастіше велося за допомогою підземних печей; з них гаряче повітря про-

ходило під мармуровими плитами і по трубах в стінах. Таким же чином нагрівалася і вода, що поступала в зали де мили відвідувачів та робили їм масаж на великому камені-платформі під назвою *gobektasi* дослівно – «камінь живота».

*Рис. 5. Зображення лазні біля мечеті валіде-султан.
Проспект Хотинской крепости, 1769 р.*

Друга, прохідна кімната – *soğukluk* (холодна кімната) – кімната, в якій звикали до температури, перш ніж заходити в головну парну. Тут розташовувались туалети і кімнати, в яких обслуговуючий персонал міг, наприклад, поголити або підстригти відвідувача.

А найперша кімната самекан «джакекан» – це свого роду вестибюль, іноді з фонтаном, в якому розташовані кабінки-роздягальні, де можна було відпочити або переодягнутися. В хамам приносили різноманітні ласощі, пили каву і тут проводили весь день. Великі хамами мають роздільні секції для чоловіків і жінок з окремими входами, а в малих хамамах, в яких не було достатньо місця, відвідування чоловіків і жінок просто організовували в різні дні.

Окрім цієї, згідно іконографічних джерел, нараховувалось ще чотири лазні. Лазні для мусульман мали неабияке значення, адже саме тут здійснювали повне омовіння – гусль, при якому на тілі мусульманина не має залишитись жодного сухого місця.

Гусль можна виконати двома способами. Перший полягає в обмиванні тіла частинами в певному порядку («гусль-гартібі»), а другий в одночасному обмиванні всього тіла («гуслі-іртімасі»). При поступовому омовінні спочатку необхідно вимити голову і шию, потім все тіло і бажано спочатку праву частину тіла, а потім ліву. А одночасне омовіння («гуслі-іртімасі») буде вірним, якщо поступово повністю зануритись, поки голова не сховається під водою. Для здійснення «гуслі-іртімасі» необхідно таку кількість води, щоб людина могла повністю занурити себе в неї.

Дослідження релігії і світобачення мусульман, особливостей їх життєвого устрою дає певне уявлення про стан речей на території Хотинщини. Турецькі чешме, лазні і навіть туалети – це цілий культурний пласт який залишився на наших землях, і дослідивши який можна краще уявити повсякденне життя жителів не лише фортеці а й регіону. Сподіваюсь подальші археологічні розкопки і пошукові роботи дадуть нам більше інформації.

Джерела та література:

1. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. / Є.В. Буйновська, Д.В. Позняков – Кам'янець-Подільський, 2018. – 104 с.
2. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

3. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2004 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»
4. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»
5. Позняков Д. «Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII ст.» // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та новий час. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – 136 с.
6. Тимошук Б.О. Моя найкраща знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 264с.
7. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія, 1977. – Вип. 22. – С. 29-39. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1977_22.pdf
8. Водоснабження жителів Судацької фортеці. // Киммерія. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kimmeria.com/crimea/surozh_castle_04.htm
9. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский сборник. XXI. – Москва. 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.academia.edu/28916088/Крепости_Турецкой_Империи_Türk_İmparatorluğunun_Kaleleri_Русский_сборник_21_Москва_2016_c._101-124
10. Надежда Ионина. Стамбул. История. Легенды. Предания. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://history.wikireading.ru/216696>
11. Омовение в исламе: гусль, тахарат, порядок их совершения. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://islam.global/verouchenie/omovenie/omovenie-v-islame-gusl-takharat-poryadok-ikh-soversheniya/>
12. Очищение. // Местная религиозная организация «Община Мусульман «Рисалят». [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.fondihlas.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=103:2009-11-09-09-51-35&catid=6:2009-10-29-09-11-31&Itemid=122
13. Покора Андрей. Хамам в Стамбуле — история и особенности. // İSTANBUL EXPERT. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

- <http://istanbulxpert.ru/xamam-v-stambule-istoriya-i-osobennosti.html>
14. Тахарат (правила ритуальної чистоти) для починаючих. // АН-НИСА. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://annisa-today.ru/socium/taxarat-pravila-ritualnoj-chistoty-dlya-nachinayushhix/>
 15. Турецкий водовод в крепости Измаил // Информационный портал курьер. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://izmail.es/article/2924/>
 16. Хисматулин. А.Туалеты и урны: ислам. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://wc.pvost.org/pages/hism_islam.html
 17. Ekrem Buğra Ekinci «Historic fountains and water culture in Ottoman Istanbul» Daily Sabah. November 24, 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.dailysabah.com/feature/2016/11/25/historic-fountains-and-water-culture-in-ottoman-istanbul>
 18. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. Губоглу М. (пер.) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том I. [online] – М.: Институт Востоковедения, 1964. – Режим доступу: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm>

Дмитро Будзан
(м. Хотин)

ОГЛЯД ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ТУРЕЦЬКОГО ЧАСУ

У статті проведено комплексний аналіз відомих писемних джерел з історії Хотинської фортеці у складі Османської імперії.

Ключові слова: Османська імперія, Хотинська фортеця, писемні джерела, дефтер, Евля Челебі.

У XVIII ст. територія Молдавського князівства і західної України стала ареною довготривалих військових конфліктів між Османською та Російською імперіями. Саме тоді Османська імперія набула свого найбільшого військово-політичного зеніту, в той час, як Росія вступила в стадію підйому. Відносна рівновага сил між ними зумовила велику кількість війн на прикордонних землях, які приносили значні матеріальні втрати місцевому населенню.

Мета даного дослідження – комплексний аналіз писемних джерел турецького часу з історії Хотинської фортеці, які характеризують соціальний, економічний, політичний та військовий стан даного краю у період приналежності до Османської імперії.

Важливим джерелом з історії Хотинської фортеці стала «Книга путешествий» Евля Челебі. Евлій Челебі добре розбирався в соціальних відносинах, які в той час існували. Непогано знав військову справу, та був учасником військових подій та походів. Відвідав Запорізьку Січ, і згадував про Дорошенка, козака Сірка і Барабаша. В зазначеній книзі автор подає описи багатьох міст, сіл і фортець Королівства Польського і Молдавії. Його опис допомагає сучасному досліднику чітко і ясно уявити, історичні події, соціальний та економічний стан території. Цікавим є той момент, що дослідник в своїй книзі записав ряд слів, які й досі побутують в українських та молдавських селах: «часник», «цибуля», «черевик», «хлопче», «парубок», «овечка», «хліб» тощо.[5]

В своїй книзі Евлій Челебі не оминув увагою і Хотинську фортецю. Ось як він її описує: «Це невелика міцна кам'яна фортеця,

що знаходиться на березі Дністра. В окрузі має тисячу п'ятсот кроків, рів їй справний. Вона має двоє воріт, одні з них виходять на берег Дністра. В середині знаходиться великий монастир, подібний фортеці, який називають Стефанівським. Цей монастир дуже міцний. Фортеця має вісім башт (веж) покритих тесом (дранкою)».

Також автор зазначає, що в середині фортеці є всього лише 60-70 покритих дранкою будинків без садів і виноградників і біля 50 лавок. А в фасаді їй по направленню до Дністра розташовані лавки покриті трошею і камишом.

Внаслідок того, що клімат Хотина дуже м'який, молдавські дівчата з гарними локонами і непокритою головою дуже привабливі. Дуже славилися виноградники і сади Хотина, різні вина, а також мід і масло. [5]

Ще одним важливим джерелом історії Хотинської фортеці є турецький документ про стан Хотинської округи (нахіє) в першій половині XVIII ст. Отже в Орієнтальному відділі Народної бібліотеки імені Кирила і Мефодія в м. Софії збереглась частина дефтера, зміст якого дає цікаві відомості про розвиток земельних відносин в Хотинській окрузі. Зокрема, землі Хотинської нахії до війни 1710-1711 рр. входили до складу Молдавського князівства. Тепер ці землі вилучені із складу Молдавських володінь і закріплюються за Хотинською фортецею. Хотинська округа більше не підпорядкована молдавському воєводі. Землями безпосередньо розпоряджався призначений Стамбульським урядом керівник Хотинської фортеці і Хотинського гарнізону. Цими мірами безумовно обмежувалась територія і компетенція молдавського воєводи. Особливістю даної території було те, що багато сіл залишилися без селян, землі пустували, державні прибутки різко скоротилися. Тому османська влада впровадила сприятливу економічну політику, щоб повернути селян, які покинули землі, заселити і відновити пусті села, для того щоб вони знову відродилися, а податки знову наповнювали скарбницю. Для цього стамбульським урядом було проведено повний перепис сіл та встановлено чисельність населення. Спеціальним декретом уряд встановив податки для селян, які склали одну десяту частину врожаю. Існували пільги для тих селян, які повернулися на свої

місяця, їм поверталась земля і протягом одного року вони звільнялися від всіх податків. [6]

Після перепису сіл та встановлення податків османська влада проводила нагляд та розподіл сіл за певними чиновниками та військовими частинами. Цим самим було посилено контроль та сплату податків селянами. До наявного дефтера було включено 93 села, із них зазначається що пустих і зруйнованих 74 села і лише 19 сіл населених. Ці села були повністю відокремлені від Молдавської держави та спеціально закріплено за Хотинською фортецею. [6]

Важливим джерелом, що описує розбудову Хотинської фортеці у XVIII ст. є стаття Валахія, Молдавія, Крим, Тамань й Азов в Турецькому описі 1740 р. він був складений турецьким чиновником, який в середині XVIII ст. обіймав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії. [4]

В документі згадується, що Валахія і Молдавія були єдиним князівством, пізніше вони розділились на два та були васалами Порту. Молдавські кордони, які межують на сході з Чорним морем, на Заході з Трансільванією і Валахією, на півдні частково з Валахією частково з Дунаєм, а на півночі – з Дністром. [1]

По дорозі з Ясс в Хотин, на березі Прута розташовано Чучора (Цецора – молдавське містечко над Прутом) – де знаходиться склад зерна. Запаси якого призначалися для забезпечення армії та хотинського гарнізону. Це місце знаходиться від Хотина на відстані 42 годин шляху. Саме це і говорить про стратегічне значення міста Хотина і відповідно гарнізону, який в той час тут перебував, а також в статті подається опис Хотинської фортеці, тобто як вона виглядала і яка була забудова в турецький період, після 1711 року. Тут зазначається, що стара фортеця збудована з великим мистецтвом і вмінням. Вежі дуже високі, але малокорисні, так як над ними господарюють сусідні пагорби і їх легко можуть досягти снаряди з зовнішніх позицій. [3]

Збудована за містом фортеця має ворота: Константинопольські, Тиміошарські, Водяні і Потайні. На зовнішньому дворі знаходяться дві лазні, дві мечеті, а поблизу Константинопольських воріт багато лавок, перед внутрішньою фортецею знаходиться лазня і ворота Єничар-аги, поблизу нього – мечеть і казарми яничар; далі на краю

долини розташований пороховий склад. Вище – палац паші, а перед ним будинок дивана-ефенді. Через дорогу розташована гарна громадська лазня дефтердара Касима-ефенді, вона схожа на стамбульські лазні; перед нею криниця і мечеть покійної валіде-султан, поблизу від них суд і цвинтар, де поховано Абді-пашу, в мармуровому саркофазі та з позолоченим тюрбаном. В середині, справа від Константинопольських воріт, знаходились артилерійські казарми і приміщення для возів, темниця і палац дефтердара; зліва – хлібний амбар, великий і добре облаштований, подібного якому немає ні в Румелії, ні в Порті, ні в інших фортецях. За даним описом можна стверджувати, що саме в турецький час фортеця зазнала значних змін і перебудов і була наймогутнішим фортифікаційним укріпленням у Східній Європі на початку XVIII ст. [1]

Отже, джерельна база з історії, військових та торгово-економічних відносин Хотинської фортеці XVIII ст. представлено достатньою кількістю документальних та наративних пам'яток. Комплексне дослідження яких дозволяє глибоко і всебічно висвітлити історію не лише фортеці, а і Хотинщини, у період її приналежності до Османської імперії.

Джерела та література:

1. Буйновська Є.В., Мисько Ю.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти. – Х., 2011. – 31 с.
2. Туранлі Ферхад. Методологічні проблеми дослідження османської історії// Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки / Матеріали міжнародної наукової конференції (28-30 травня 2008 р.)
3. Туранли, Ф. Тюркські джерела до історії України. К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: 2010. 368 с.
4. Турецький источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. Губоглу М. (пер.) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том I. [online] – М.: Институт Востоковедения, 1964. – Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm>

5. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1 Земли Молдавии и Украины. М. Наука. 1961.
6. Турецкие документы о состоянии хотинской округи (нахия) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том 3. М. Институт Востоковедения. 1974.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ –
СКЛАДОВА ОХОРОНИ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

**до 100-річчя
від дня народження Б.О. Тимощука**

*Матеріали XVI науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2019 р.)*

Підписано до друку 25.11.2019.
Формат 64x84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 4,9 Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 9231. Наклад 15 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477